

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ 1991-2000 РР:
ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ»**

Виконала: здобувач другого (магістерського)
рівня вищої освіти з спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
ГУРАЛЬСЬКА Алла Вікторівна

Науковий керівник:
ФІЛІНЮК Анатолій Григорович
доктор історичних наук, професор,
академік НАН ВО України

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Огляд наукової та методичної літератури.....	8
1.2. Характеристика джерел.....	14
1.3. Методи дослідження проблеми.....	17
РОЗДІЛ 2. ПОЧАТОК РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	21
2.1. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови формування і функціонування господарств фермерського типу.....	21
2.2. Зміни в законодавстві України як основа перетворень у земельних відносинах періоду перехідної економіки.....	37
2.3. Державна політика щодо розвитку фермерських господарств.....	49
РОЗДІЛ 3. ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЕКОНОМІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	56
3.1. Фермерство Хмельниччини у першому п'ятиріччі державної незалежності України (1991–1996 рр.).....	56
3.2. Особливості становлення і поступу фермерського руху в краї у 1996–2000 рр.....	71
3.3. Місце фермерських підприємств у господарському комплексі та їх вплив на економіку краю.....	82
ВИСНОВКИ.....	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	97
ДОДАТКИ.....	121

ВСТУП

Актуальність. Вивчення минулого дає вірні відповіді на багато суттєвих питань сучасності. При цьому знання минулого є сходинкою до теперішнього, а від нього – до завтрашніх перспектив.

Розвиток малого підприємництва, зокрема фермерських господарств, як специфічної сфери ринкових відносин на селі посідає істотне місце у забезпеченні збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України. Адже малі підприємства, найбільш поширеною формою яких є дрібні і малі фермерські господарства, завдяки своїй технологічній, виробничій і управлінській гнучкості, здатні швидко реагувати на ринкову кон'юнктуру, зміни попиту, змінювати асортимент виробництва продукції, перепрофілювати своє господарювання в умовах кризи. Результати їх функціонування пов'язують з інноваційними змінами у структурній модернізації регіональної економіки, розв'язанні соціальних проблем у процесі життєзабезпечення населення та раціонального природокористування і охорони довкілля. Ефективний розвиток сфери фермерських господарств як суб'єктів малого підприємництва формує конкурентне середовище в сільському господарстві й загалом у системі регіональної та національної економіки. При цьому успішна діяльність сфери малого підприємництва вирішує низку важливих завдань у забезпеченні регіонального розвитку, передусім виступає одним із джерел поповнення бюджетів різних рівнів, насичення споживчого ринку продуктами сільськогосподарського виробництва, формування нових робочих місць, підвищення зайнятості сільського населення і зниження рівня безробіття на селі.

Відомо, що у світі на долю сімейних фермерських господарств припадає понад 98 % сільськогосподарських угідь і вони виробляють більше 80 % всього діапазону продовольства в світі; у США – 84 % всієї сільськогосподарської продукції за загальну суму 230 мільярдів доларів, а

самого фермера вважають опорою суспільства; в Європейському Союзі, за даними статистики станом на 2018 р., на сімейні ферми припадало майже 97 % господарств[0, с.76]. Поза сумнівом, це свідчить важливе історичне місце і перспектива у Хмельницькій області і Україні загалом належить фермерським господарствам. Очевидно саме цим пояснюється той факт, що Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) і Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР) ООН оголосили 2019–2028 рр. десятиліттям сімейних фермерських господарств. Протягом першого десятиліття (1991–2000 рр.) Хмельниччина, як і вся Україна, переживала період бурхливого суспільно-політичного розвитку, що було пов'язано з процесами відновлення державної незалежності. Проведені у цей період реформи і економічні перетворення були важливими для розвитку ринкових відносин на селі,. Це, в свою чергу, викликало не лише появу нових форм господарювання на селі, зокрема фермерського типу, а й істотне збільшення обсягів сільськогосподарської продукції. У наступні десятиліття кількість фермерських господарств певною мірою стабілізувалася, натомість обсяги і вартість виробленої ними продукції істотно зростали. Такий факт обумовлює актуальність історичного вивчення та узагальнення досвіду їх діяльності.

Однак аналіз наукової літератури засвідчує, що дана тема поки що не знайшла комплексного, синтетичного висвітлення. А це, в свою чергу, свідчить про актуальність і важливість комплексного вивчення теми «Розвиток фермерського господарства на Хмельниччині 1991–2000 рр.: історико економічний аспект».

Таким чином, актуальність дослідження обраної теми полягає у відтворенні появи і поступу фермерського типу господарювання у Хмельницькій області в контексті інституційних змін і становлення ринкових відносин у аграрному секторі економіки України на початку відновлення державної незалежності України.

Об'єктом дослідження обрано становлення і розвиток фермерських господарств Хмельницької області як специфічної сфери ринкових відносин у першому десятилітті утвердження державної незалежності України.

Предметом дослідження визначено закономірності, тенденції, особливості та місце функціонування господарств фермерського типу на Хмельниччині у 1991–2000 рр.

Мета роботи полягає в тому, щоб дослідити та узагальнити досвід формування і діяльності фермерських господарств Хмельницької області у контексті перетворень в аграрному секторі економіки України.

Для досягнення поставленої мети, необхідно виконати наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати стан розробки проблематики в науковій літературі; обґрунтувати репрезентативність джерельної бази та охарактеризувати можливості використаних принципів, методів і засобів для дослідження і відтворення процесу становлення і розвитку фермерських господарств на теренах Хмельниччини;

- дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні передумови формування і функціонування господарств фермерського типу в Україні і Хмельницькій області упродовж 1991–2000 рр.;

- розкрити найважливіші аспекти законодавчого і нормативно-правового регулювання створення та функціонування фермерських господарств у краї;

- з'ясувати особливості становлення і поступу фермерського руху в краї у 1991–2000 рр.;

- висвітлити місце фермерських підприємств у господарському комплексі та їх вплив на економіку краю;

- показати динаміку виробництва товарної сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами Хмельниччини.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють розвитку фермерських господарств Хмельниччини в 1991–2000 рр. Нижня межа пов'язана з часом

відновлення державної незалежності України в 1991 р., що одночасно став точкою відліку реформуванню в аграрному секторі на всьому просторі українських земель. Верхня межа дослідження пояснюється завершенням пікового спаду в 1999 р. обсягів виробництва продукції сільського господарства і 2000 р., коли розпочався другий етап аграрних трансформацій [0, с.41] і коли вони починають поступово зростати [0, с.26] та коли стає дедалі помітнішою роль і місце в цьому фермерських господарств як на Хмельниччині, так і в усій Україні.

Територіальні межі дослідження: охоплюють терени Хмельницької області до її реформування в останні роки, потенціал з виробництва сільськогосподарської продукції є одним із найбільших поряд із Вінницькою, Дніпропетровською, Кіровоградською, Полтавською та іншими областями України. У 1991–2000 рр. вони включали 20 районів сучасної Хмельницької області площею 20,6 тис. кв. км.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності і науковості, а також загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція і дедукція, аналогія, порівняння, моделювання, а також такі конкретно-історичні методи, як: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-ретроспективний та інші.

Проведене дослідження має елементи наукової новизни. Це полягає в тому, що в зазначеній у назві постановці проблема розвитку фермерського господарства на Хмельниччині 1991–2000 рр. досі в історичній літературі не висвітлювалася. Крім того, на основі вперше введеного в науковий обіг багатьох джерел і значного фактичного матеріалу зроблено узагальнення про стан і тенденції становлення і функціонування в Хмельницькій області господарств фермерського типу впродовж першого десятиліття державної незалежності України.

Апробація. Основні положення магістерської роботи доповідалися на засіданнях кафедри історії України КПНУ імені Івана Огієнка. Також на

звітній студентській конференції, що відбулась у квітні 2023 р. на історичному факультеті було зроблено доповідь на тему: «Проблема розвитку фермерського господарства на Хмельниччині у науковій спадщині професора В. В. Нечитайла», її текст також було опубліковано у збірнику наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету за 2023 р.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали магістерської роботи можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць про розвиток аграрного виробництва в умовах становлення державної незалежності України, а також студентами-істориками при підготовці до семінарських занять чи самостійної роботи; при роботі над рефератами, курсовими і дипломними роботами; вчителями-істориками при підготовці до уроків з історії України чи Хмельниччини в перших десятиліттях державної незалежності України; викладачами при підготовці до лекцій чи семінарів.

Структура роботи. Магістерська робота складається з вступу, основної частини, що включає 3 розділи, поділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховує 197 позицій, та додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд наукової та методичної літератури.

Проблемі становлення, організації та функціонування та розвитку фермерських господарств в Україні присвячено багато публікацій вітчизняних вчених. Їх можна поділити щонайменше на чотири тематичних групи: література в галузі організації і менеджменту, праці з економічної результативності, юридичного спрямування та історико-економічного характеру. Найбільшу групу складають дослідження в галузі організації і менеджменту. Вони представлені низкою монографічних праць теоретичного і методологічного характеру й численними статтями С. Амонса, О. Амосова, Д. Беляєва, Л. Беренштейна, Ю. Білик, О. Бородіної, Ю. Бугуцького, І. Бурдейного, З. Варналія, М. Ващишина, В. Вергунова, І. Вініченка, М. Войнаренка, П. Гайдуцького, В. Герасимчука, Л. Гнатишина, Р. Головка, М. Горохівського, В. Горьового, Х. Григор'євої, З. Гриценка, О. Грищенко, С. Гудзинського, І. Демчак, С. Дем'яненко, В. Дмитренка, Н. Добрової, М. Долинської, С. Домбровського, С. Живори, Н. Жумканич, М. Заячука, В. Збарської, В. Збарського, М. Ігнатенка, О. Ільченка, А. Карпенка, Ю. Кирилова, М. Кисіля, В. Коваленка, В. Копитка, О. Кордуби, А. Корчинського, М. Кропивка, П. Кулініча, А. Кушніренка, К. Левчука, В. Липчука, М. Лобаса, Ю. Лопатинського, Ю. Лупенка, П. Любара, Є. Майовця, П. Макаренка, А. Македонського, В. Макогона, М. Маліка, М. Мамчура, А. Мармуля, Ю. Мархотова, В. Марченка, С. Марченка, О. Маслака, А. Мохненка, Л. Мельника, В. Нагірної, М. Орлая, В. Осипова, М. Осипової, Т. Осташко, С. Падалки, О. Павлова, О. Пахольчука, С. Плєснєвої, І. Прокопи, Л. Реви, Л. Руденка, П. Саблука, М. Савки, Я. Самсонової, Ю. Солов'я, О.

Сокола, Г. Спаського, О. Талавирі, С. Тодорюка, С. Тараненка, Я. Федоренка, А. Шевченка, Л. Шепотька, О. Шпикуляка, М. Шульги, М. Шульського, В. Юркевича, А. Юрченка, В. Юрчишина, Т. Яворської, І. Яців та інших.

Так, питанням теорії фермерства, його суспільної та виробничої специфіки була присвячена низка наукових праць, в яких вчені показали зародження нової форми господарювання на селі, адаптацію сільського населення до нових умов життя. Науковці особливу увагу приділяли вивченню результатів і наслідків аграрних реформ, діяльності фермерських господарств, визначенню їх місця у структурі аграрного виробництва, соціально-економічному розвитку України і регіонів. На цьому фоні виділяються роботи Ю. Бугуцького [Бугуцький Розвиток], В. Липчука [Липчук Селянські], О. Пахольчука та ін. [Пахольчук Розвиток]. У цих працях визначені основні чинники, що стримували розвиток фермерства як підприємництва і способу сільськогосподарського життя. Методологічні та практичні аспекти функціонування фермерських господарств у процесі ринкових перетворень в аграрній сфері економіки знайшли своє відображення в чисельних наукових вітчизняних вчених: С. Мочерного, В. Горьового, В. Збарського, В. Мессель-Веселяка, Ю. Богуцького та інших.

Питанням ефективності функціонування фермерських господарств і становлення механізму державної підтримки фермерських господарств присвячений навчальний посібник «Економіка сільського господарства» авторського колективу на чолі зі В. Збарським [Збарський, Мацибора, Чалий], де проведено думку про те, що за умови правильної організації економічного механізму функціонування, фермерські господарства можуть досягти досить високого рівня розвитку, маючи на увазі раціональну побудову економічних взаємовідносин фермерських господарств як в них самих, так і з зовнішніми структурами. Багато науковців досліджують механізм державної підтримки фермерів, соціально-економічні умови їх розвитку, систему ресурсного забезпечення господарств. Їх роботи вирізняються аналітичною і науковою глибиною. Особливий інтерес

становлять роботи А. Баляна[Балян, СпаськийВиробництво], І. Бурдейного [Бурдейний Фермерство], Л. Мармуль [Мармуль Ефективність]. Вони зазначили, що фермерські господарства поступово займали серйозні позиції в структурі виробництва сільськогосподарської продукції, вирішенні соціальних питань села.

Чи не найбільше в контексті обраної теми дослідження зробив професор В. Нечитайло в кількох монографіях«Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність»[НечитайлоСелянське господарство]та «Українське селянство: важкий шлях до волі»[НечитайлоУкраїнське селянство] і низці статей[Нечитайло Аграрна; Нечитайло Розвиток; Нечитайло Селянство як; Нечитайло Селян госп-во; Нечитайло Становлення; Нечитайло Формування господарств; Нечитайло Формування]. Аналізуючи внесок В. Нечитайла у дослідження фермерства у сучасній Україні, варто зупинитись на основних позиціях його теорії. По-перше, історик у своїй монографії й окремих публікаціях дослідив феномен селянства, хліборобства і фермерського господарства. Ця теза була основою його подальших студій. В. Нечитайло розглядає хліборобство як в соціально-економічному, так і в історичному і природному аспектах. Зокрема, він заперечив доволі поширений у масовій свідомості стереотип, нібито селянин живе «у гармонії з природою». Навпаки, на думку історика, селянин у силу своєї праці постійно із природою контактує, бореться за виживання шляхом природних змін. По-друге, В. Нечитайло чітко вказує на основні світоглядні аспекти селянина. Зокрема, це замкнутість його світогляду, ворожість щодо технічних новинок і проявів іншої економічної культури, ворожість щодо міста і його способу життя. Селянин звик до життя у сільській місцевості, він використовує технічні засоби і методи хліборобства своїх предків, він не стане ризикувати і довіряти технічним новинкам, якщо не впевнений у їх ефективності. Такий світогляд веде до консервативності і замкнутості, але для селянина на першому місці є його власне виживання, а не технічний чи духовний прогрес. По-третє, дослідник також характеризує особливості

селянського господарювання, його природних і економічних умов, психологічних особливостей селянства. На думку В. Нечитайла, селянин є залежним від природно-кліматичних умов, оскільки від цього залежить урожайність і виживання його господарства [Гуральська Проблема]. Проте, беззаперечним прихильником одного з основних законів економічної теорії, який визначає логіку розвитку виробничого процесу, його підпорядкування інтересам виробника і власника, Професор обґрунтував положення про те, що його об'єктивним підтвердженням є фермерство як найраціональніша форма господарювання, що склалася в аграрному секторі економіки переважної більшості розвинених країн світу [Нечитайло Сел госп-во ферм типу, с.53].

В монографії «Українське селянство: важкий шлях до волі» [Нечитайло Українське селянство] автор одним із перших українських дослідників виділив три типи фермерських господарств: сімейні господарства, міжсімейні та кооперативні фермерські господарства. Зокрема, охарактеризував й підкреслив успішне функціонування в Городоцькому районі на Хмельниччині фермерського об'єднання «Хлібодар» до якого увійшло 17 фермерських сімей. Відзначив, що цей фермерський кооператив представляв собою багатогалузеве господарство і наголосив, що його приклад показав, що «не всюди складаються антагоністичні відносини між новою і старими формами господарювання» [Нечитайло Українське селянство, с. 159-163].

Значний фактичний матеріал та узагальнення містять статті історика. Так, у статті «Становлення фермерських господарств як загальноцивілізаційний процес: історичний досвід українського і американського селянства» В. Нечитайло обґрунтував тезу про те, що козацька «хутірська форма ведення сільського господарства була передіндустріальною попередницею фермерського господарства і, як ми гадаємо, була для України чи не найпспективнішою, оскільки найповніше відповідала історичному досвідові нашого народу, його традиціям і

ментальності»[0, с.5]. Проте найбільший інтерес викликають його статті «Проблеми становлення селянських (фермерських господарств у незалежній Україні (початок 90-х років XX ст.)» [0], «Розвиток фермерських господарств у країнах з ринковою та перехідною економікою на початку нового тисячоліття» [0], «Природна основа соціальної та політичної ідентичності фермерства : спроба порівняльного аналізу українського та американського досвіду» [0] і «Еволюція системи сільського господарства в умовах України» [0] та інші.

В статті професорів В. Газіна і В. Нечитайла «Українське село: відродження чи модернізація» [0] дослідили проблеми земельної реформи в умовах трансформації аграрного сектора економіки сучасної України, підкресливши про значення фігури економічно самостійного селянина-фермера для модернізації сільського господарства та розбудови демократичної держави.

Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у колективних працях «Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 роки)» [0] та «Українське село у 20–90-х роках XX століття»[Українське село].

М. Долинська в одній із монографій висвітлила порядок створення, діяльності та припинення діяльності фермерських господарств України [97], а в іншій монографії [0] і навчальному посібнику [0] – правові аспекти їх функціонування. В останніх своїх статтях дослідниця простежила еволюцію правового регулювання землекористування фермерськими господарствами України [0] та основні етапи їх становлення [0]. М. Савка в своїх статтях зупинився на особливостях становлення та розвитку фермерських господарств і шляхів оптимізації системи їх господарювання [0; 0].

Досить змістовним виявляється тридцять перший розділ третього тому тритомної «Аграрної історії України» С. Падалки, І. Кириленка, В. Вергунова [Падалка, Кириленко, Вергунов Аграрна, с.106-146], де особливе місце

відведено висвітленню проблем адаптації до чинного економічного середовища фермерських господарств.

Інтерес викликає стаття Н Жулканич «Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання»[0], де охарактеризовано процес їх змін в історичному вимірі та на компаративній основі.

У статті С. Марченка «Селянські господарства: проблеми розвитку в історичні ретроспективи» [0], яка є одна з небагатьох розвідок саме історичного контексту, зроблено ретроспективний аналіз становища селянських господарств в Україні від часів Столипінської реформи до аграрної реформи кінця ХХ ст., зроблено спробу з'ясувати проблеми розвитку цих господарств для об'єктивної оцінки їхнього сучасного стану та визначення подальших перспектив. Для нас важливим є те, що автор наголосив на той факт, що наприкінці 1980-х рр. загострилася необхідність зміни панівного укладу, зміни системи господарювання та впровадження ринкових відносин і підкреслив, що уже в 1990 р. на державному рівні було визначено правові засади ринкових трансформацій в Україні[0, с.30]. На законодавчому рівні було визнано потребу відродження селянства як господарів землі, носіїв моралі та національної культури [0] і тим самим було покладено початок реформуванню усієї аграрної галузі виробництва в нерозривному взаємозв'язку з розвитком села.

Серед публікацій, які мають безпосереднє відношення до теми нашого дослідження, чільне місце посідає стаття Я. Федоренко «Особливості початкового етапу реформування аграрного сектору в Україні: історичний аспект» [0], де авторка дослідила історичні аспекти реформування аграрного сектору та початок трансформаційних процесів в економіці і наголосила на тому, що на його першому етапі не було створено ринкового за змістом економічного механізму й не було запроваджено соціально орієнтованої схеми приватизації державної земельної власності з належною послідовністю і наполегливістю.

Проведений історіографічний огляд засвідчує, що за останні три десятиліття з'явилося чимало наукових праць вітчизняних дослідників, присвячених проблемі розвитку фермерства в Україні та в окремих її регіонах. Зусиллями вітчизняних науковців визначені методологічні основи наукового з'ясування проблеми, обґрунтовано положення про соціально-виробничий потенціал фермерських господарств, виокремлено й охарактеризовано чинники, які стримують фермерський рух у державі та регіонах. Велика кількість праць присвячена законодавчому і нормативно-правовому аспектам, які регламентують фермерське господарювання. Як виявилось, найменшою представлена група досліджень історико-економічного характеру. Між тим, у багатьох із них міститься певний фактичний матеріал про становлення і функціонування фермерських господарств у Хмельницькій області упродовж 1991–2000 рр.

Однак системного, комплексного висвітлення в літературі обрана нами тема поки що не отримала, що обумовлює як її актуальність, так теоретичне і практичне значення.

1.2. Характеристика джерел дослідження.

Усі джерела із нашої теми можемо розділити на декілька груп.

До першої групи відносимо статистичні довідники, щорічники України. Статистика є наукою, що вивчає методи збору, аналізу, інтерпретації, представлення та організації даних. Основна мета статистики – здобувати інформацію з числових даних для прийняття рішень, вивчення властивостей явищ і подій, виявлення закономірностей та розуміння різноманітних явищ. Статистичні щорічники - це звіти або публікації, які містять статистичні дані, які зібрані та оброблені за певний період, зазвичай за рік. Ці щорічники можуть надавати широкий спектр інформації про різні аспекти суспільства,

економіки, науки, освіти, здоров'я та інших сфер. Вони часто готуються органами державної статистики, дослідницькими організаціями або іншими установами, які займаються збором і аналізом статистичних даних. Ці щорічники можуть містити таблиці, графіки, текстові описи та інші форми представлення інформації. Типові теми, які можуть бути включені в статистичні щорічники, охоплюють економічні показники (наприклад, ВВП, зайнятість), соціальні показники (наприклад, демографічні дані, освіта), медичні та здоров'я пов'язані дані, кримінальні статистики та інше. Ми використали щорічники, котрі присвячені економічній статистиці України. Їх щороку випускає Державна служба статистики України. Ці видання дають змогу детально дослідити економічні показники сільського господарства, зокрема фермерського. найбільшу цінність складають таблиці статистичних даних, що містяться у збірниках. У них міститься велика кількість аналітичної інформації, що є важливим джерелом роботи.

Іще одне документально-статистичне видання «Україна у цифрах». Цей збірник призначений для широкого кола читачів, у ньому міститься менше спеціалізованої, а більше загальної статистичної інформації.

Другу групу джерел складають статистичні збірники Хмельницької області. Зокрема, це інформація, що міститься у виданнях Головного управління статистики у Хмельницькій області – обласного філіалу Держслужби статистики. Ці видання є надзвичайно цінними, оскільки дають точну інформацію щодо статистики по сільському господарству Хмельниччини. Зокрема, у них подається щорічна статистика по фермерським підприємствам області, кількість зораної землі, урожайність, прибутки фермерських господарств та ін. данні. Усе це дає можливість відтворити картину фермерського життя Хмельницької області. Нами були використані статистичні щорічники за період 1991-2010 рр.

До інших документальних видань відносимо статистичний збірник «Народне господарство України». Це є спеціалізоване щорічне видання, котре концентрується на питаннях економічного розвитку і аналітичних відомостях

із цієї сфери. Сюди ж відносимо окремі аналітичні збірники «Агропромисловий комплекс України» та «державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р.». Ці видання стосуються аналітично-статистичної інформації щодо сільського господарства. У них міститься менше статистики, але це збірники дозволяють краще розкрити питання перспектив розвитку сільського господарства України. «Державна цільова програма...» є державним проектом, направленим на розвиток українського села і була запланована до 2015 р. На сьогодні, можемо зробити висновок, що даний проєкт був провалений через економічні і політичні негаразди.

Значний інформаційний потенціал містять нормативно-законодавчі акти України та УРСР. Протягом 1990-2001 рр. в Україні було випущено чимало нормативно-правових актів, котрі стосуються земельного законодавства. Ці акти прямо вплинули на стан сільського господарства України, зокрема на правовий статус фермерів. Також досить важливими, окрім Законів і Постанов, є державні кодекси, зокрема Господарський і Земельний кодекси. Їх норми є основою земельного законодавства. Окрім того, нормативні акти дозволяють простежити еволюцію державної політики у сфері земельного законодавства, ставлення держави до фермерів.

Також джерелами виступають деякі краєзнавчі та історичні праці. Досить багато конкретної інформації щодо фермерства у Хмельницькій області містяться в збірнику статей за результатами науково-практичної конференції «Фермерські господарства на Поділлі», котра відбулась у 2003 р. Ця конференція загалом підбила підсумки щодо формування фермерського господарства регіону Поділля за перше десятиліття Незалежності. Видання є досить цінним, оскільки авторами публікацій виступили не лише історики і економісти, але й безпосередні аграрії, які поділились своїм особистим досвідом щодо формування господарства та економічних успіхів.

1.3. Методи дослідження проблеми.

В основі нашої магістерської роботи лежить концепція фермерського господарства, розроблена істориком В. Нечитайлом, вона стала базою для його докторської дисертації і кількох монографій, присвячених питанню формування фермерських господарств в Україні на сучасному етапі історії. Концепція В. Нечитайла відзначається низкою особливостей.

По-перше, професор у своїй монографії та окремих публікаціях дослідив феномен селянства, хліборобства і фермерського господарства. Ця теза є основою усіх його подальших досліджень. Дослідник розглянув хліборобство як в соціально-економічному, так і в історичному і природному аспектах. Зокрема, він заперечив доволі поширений у масовій свідомості стереотип, нібито селянин живе «у гармонії з природою». Навпаки, на його думку, селянин у силу своєї праці постійно і природою контактує, бореться за виживання шляхом природних змін.

По-друге, автор чітко вказує на основні світоглядні аспекти селянина. Зокрема, це замкнутість його світогляду, ворожість щодо технічних новинок і проявів іншої економічної культури, ворожість щодо міста і його способу життя. Селянин звик до життя у сільській місцевості, він використовує технічні засоби і методи хліборобства своїх предків, він не стане ризикувати і довіряти технічним новинкам, якщо не впевнений у їх ефективності. Такий світогляд веде до консервативності і замкнутості, але для селянина на першому місці є його власне виживання, а не технічний чи духовний прогрес.

По-третє, дослідник також характеризує особливості селянського господарювання, його природних і економічних умов, психологічних особливостей селянства. На думку В. Нечитайла, селянин є залежним від природно-кліматичних умов, оскільки від цього залежить урожайність і виживання його господарства.

Фермерство, у висвітленні В. Нечитайла, почало формуватися в Україні уже в козацьку добу, зокрема в Гетьманщині у формі займанщини. Козаки і

показачені селяни активно освоюють Дике Поле і Лівобережжя, формуються власні індивідуальні господарства, котрі орієнтувались на ринок. Цей процес посилювався усередині XIX ст. після відміни кріпацтва, селянські господарства починають домінувати в експорті сільськогосподарської сировини. Однак процес формування фермерства був зупинений більшовицькою диктатурою, котра перетворила селян на колгоспних кріпаків. Тому реальне фермерство з'явилося в Україні лише після 1991 р.

Методологія дослідження – принципи історизму та наукової об'єктивності. Історичний підхід у дослідженні дозволяє розглядати розвиток фермерських господарств як складний історичний процес, зумовлений трансформацією механізмів господарювання у ринкові, відповідно до нових соціальних та інших потреб суспільства. Цей процес в Україні проходив низку етапів, що характеризуються якісними та кількісними перетвореннями, на що звертають увагу окремі дослідники [Кисіль, Іванченко Теоретико-методологічні, с. 55–62].

У роботі дисертації ми скористалися комплексним методологічним підходом, без якого неможливо з'ясувати основні аспекти даної теми. У його основі провідні методи студіювання аграрної історії, а саме:

- *системний метод*, згідно з яким фермерське господарство розглядається як цілісний, саморегулювальний механізм, що перебуває в безперервній взаємодії з природою і суспільством;

- *порівняльно-історичний метод*, за допомогою якого ми намагалися зіставляти однотипні соціально-економічні явища і процеси, способи реалізації одних і тих самих функцій для виявлення спільних і відмінних рис у різних соціальних груп селянства;

- *емпіричний метод*, тобто метод спостереження, опитування, аналізу документів, що дає змогу найбільш повно і точно виявити суспільну думку з актуальних проблем реформування сільського господарства;

– *біхевіористські* методи, що орієнтують на вивчення об'єктивних механізмів господарської поведінки, індивідуальних якостей, рис характеру, психологічних мотивацій селян-фермерів.

статистичний метод, який дозволяє проаналізувати статистичні дані щодо розвитку фермерського господарства у Хмельницькій області.

Важливим також є метод історичної регіоналістики. Він передбачає дослідження певного регіону, який є цілісним об'єктом дослідження. В нашому випадку таким регіоном є Хмельницька область. Агарний розвиток Хмельниччини має свої особливості, порівняно із іншими регіонами України. За його допомогою, ми вичленували найбільш характерні риси фермерства нашої області.

Продуктивним, на наш погляд, виявився методологічний підхід, який бере початок від кантіанської теорії пізнання, згідно з якою дослідник зосереджується на свідомості людини, її уявленнях про себе, суспільство і світ. Його цікавлять не виробництво загалом, а виробництво як форма життєдіяльності конкретних людей зі всіма їхніми ціннісними орієнтаціями. Іншими словами, цей підхід вимагає, щоб у центрі дослідження була людина з її інтересами, потребами, життєвою позицією, а не одні лише кількісні показники діяльності.

У реалізації нашого магістерського проєкту ми виходили з того, що в основі методології ретроспективного дослідження процесу становлення й розвитку фермерських господарств на Хмельниччині має лежати історико-інституційний підхід до вивчення економічних процесів і явищ в їх єдності, взаємообумовленості та взаємодії з іншими, неекономічними сферами економічного життя, у генетично-спадкоємному розвитку. Це передбачає комплексне застосування теоретико-методологічних засад еволюційної економічної теорії, зокрема, історико-генетичного та історико-еволюційного методів.

Висновки до розділу

Аналіз наявної літератури з даної теми показує її слабку розробленість у вітчизняній історіографії. Досить мало дослідників займаються тематикою фермерського господарства України періоду Незалежності. Багато істориків та економістів досліджують державну політику або економічні показники. При цьому, майже повністю ігнорується регіональний аспект сільського господарства. Джерельна база дослідження включає велику кількість статистичних і аналітичних даних, опублікованих у чисельних збірниках, зокрема і статистичних. Ми використовували нормативно-правові акти, державні кодекси (Земельний і Господарський), значну кількість фактичних відомостей щодо розвитку фермерства Хмельниччини. Методологія дослідження включає загальнонаукові та спеціально-історичні дані, а також міждисциплінарний підхід, методи регіоналізму, статистики, аналізу і синтезу.

РОЗДІЛ 2

ПОЧАТОК РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

2.1. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови формування і функціонування господарств фермерського типу.

Відомо, що поняття «фермерство» у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» трактується як «фермерська система господарювання» [0, с.1532].

У статті 1 Закону України «Про фермерське господарство», прийнятого Верховною Радою України 19 червня 2003 р., зазначено, що «фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону. Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону» [Про фермерське Закон]. А в статті 114 «Господарського кодексу України» регламентовано, що «фермерське господарство є формою підприємництва громадян з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції» і його членами «не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом, угодою)» [Госп кодекс].

В «Статистичному щорічнику Хмельницької області» за 2005 рік» фермерське господарство розглядається як «форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання

виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства» [0, с.80; 0, с.81; 0, с.81].

О. Сокол визначає фермерство не стільки як форму організації праці, виробничий осередок, скільки як сферу «життєдіяльності селянина, його спосіб життя, який включає види професійної діяльності, форми становлення ділових відносин і контактів у процесі виробництва і реалізації продукції, спосіб мислення та психології селянина, його соціальне становище і статус [0, с.50].

Своє розуміння щодо визначення поняття фермерства знаходимо у працях Ю. Лузана та П. Саблука. В їх розумінні «фермерське господарство» представляє собою тип сільськогосподарського підприємства, що діє на основі підприємництва, передбачає безпосередньо самостійну систематичну діяльність власника, який, володіючи матеріальними ресурсам і землею, на власний розсуд і ризик здійснює діяльність з виробництва, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку [0, с.798].

Відомий вчений-аграрій М. Шульський, своєю чергою, фермерство розглядає як один із наслідків проведення реформування суспільних відносин і в цьому, як в дзеркалі, відображаються політико-організаційні, економічні та соціально-психологічні передумови реформування, їх закономірність та необхідність проведення змін в Україні [0, с.16]. М. Савка підкреслює, що «фермерське господарство, як організаційна форма господарювання за комплексом ознак схоже до інших сільськогосподарських підприємств, однак вирізняється порівняно з ними меншими обсягами господарської діяльності» [0, с.108].

Як бачимо, у визначенні понять «фермерство», «фермер», «фермерське господарство» ключовими є кілька важливих аспектів. По-перше, «фермерство» розглядається передусім як система господарювання на селі. По-друге, «фермерське господарство» в уявленні вчених представляє собою організаційно-правовий тип підприємницької діяльності мешканців села,

пов'язаної з виробництвом товарної сільськогосподарської продукції. По-третє, «фермерське господарство» виступає в літературі як один з елементів господарського механізму сільськогосподарського виробництва, а фермер – центральною фігурою соціально-економічного життя на селі. По-четверте, неодмінною умовою функціонування «фермерського господарства» зазначається самотійна систематична діяльність власника, який володіє матеріальними ресурсам і землею. Щоправда, окремі дослідники вважають цю організаційно-правову форму господарювання на землі другорядною.

Очевидно, головне полягає в тому, що «сучасні фермерські господарства України віддзеркалюють головну сутність і скерованість аграрної реформи на вирішення найскладнішої економічної проблеми – продовольчої через забезпечення господарського використання земель її приватним власником (або орендарем) як самотійним аграрним товаровиробником. Це відповідає ринковим засадам у економіці сільського господарства» [0, с.40].

В уже зазначеному Законі України «Про фермерське господарство» юридично унормовано, що «фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, має статус сімейного фермерського господарства, за умови що в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України». Разом з тим, «фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується на основі діяльності фізичної особи - підприємця і має статус сімейного фермерського господарства, за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно фізична особа - підприємець та члени її сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України. Особливості створення та діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи регулюються положеннями статті 8 цього Закону» [0].

Отже, у правовому аспекті та за глибинною сутністю фермерські господарства в Україні є організаційно-правовою формою приватного

підприємництва в аграрному секторі економіки. У цьому відношенні вони нічим не відрізняються від фермерських господарств в інших країнах. Їх особливості зумовлені насамперед характером перехідної економіки, трансформацією адміністративно-планової економіки у ринкову і проблемами становлення фермерства [136 Макаренко Моделі, с. 436].

Сільське господарство є одним із найдавніших видів господарської діяльності людини, сформованих на території України з часів трипільської культури – культури хліборобів. Найбільш поширеними є два види ведення господарства: рільництво (хліборобство) – обробка землі з метою отримання врожаю та тваринництво – розведення одомашнених тварин із метою отримання певних продуктів (молока, м'яса, шерсті, шкури). Тваринництво також може існувати у вигляді кочів'я, коли власники тварин кочують із ними у пошуках пасовиськ. Однак в Україні здавна домінувало осіле господарство – рільництво і стаціонарне тваринництво.

В основі функціонування агропромислового комплексу України і її окремих регіонів, яким є Хмельниччина, лежать головним чином внутрішні та зовнішні зв'язки. Внутрішні зв'язки відображають внутрішні взаємовідносини між всіма структурними елементами і складовими АПК, системні механізми його функціонування. Більше того, вони забезпечують цілісність, збалансованість і функціональну єдність агропромислового комплексу як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях. Натомість, зовнішні зв'язки зумовлюють виникнення, формування, розвиток і ефективне функціонування агропромислових формувань та їхні основні параметри [0, с.31].

Професори В. Газін і В. Нечитайло особливо підкреслювали, що актуальність вивчення результатів земельної реформи в роки державної незалежності України зумовлена: по-перше, пошуком організаційно-економічних заходів, здатних реалізувати соціальне спрямування всіх перетворень, які здійснюються в сільському господарстві; по-друге, потребою детального дослідження тенденцій змін у сільській місцевості,

кризових явищ, які за останні десятиріччя призвели до стагнації й нищення українського села. Тим більше, що, на їх думку, «важко знайти у світі хліборобський народ, який зазнав би таких лихоліть і переслідувань, які випали на долю українського селянства» [0, с.402].

Сільськогосподарське виробництво як особливий вид взаємодії людини і природи, на думку В. Нечитайла, виявляє низку специфічних рис, які «водночас є умовами, необхідними для його розвитку. Головною такою умовою можна вважати наявність зацікавленого в результатах своєї праці вільного селянина – найчутливішого і найточнішого індикатора прогресивності або непрогресивності здійснюваних аграрних перетворень, трансформованих господарських структур. Виникнення і функціонування господарств фермерського типу, що базуються на особистій ініціативі, вільному розпорядженні селян виробленою продукцією, – загальноцивілізаційна тенденція у процесі взаємодії людини і природи. Фермерство як особлива сільська соціальна група, фундамент ефективної аграрної економіки є продуктом високого рівня суспільства, еволюції селянства. Перетворення фермерства з індивідуально-локального в масове явище – процес тривалий і складний. Він залежить від соціально-економічних, правових, психологічних та інших умов, що склалися в суспільстві» [0, с.449].

Більше того, історик В. Нечитайло досить глибоко охарактеризував процес ідентифікації фермерства, підкресливши, що в його ході «індивіди зараховували себе до групи виробників-власників і починали позитивно сприймати її цілі, включав у себе не лише соціально-структурні, а й символічні компоненти, своєрідні традиційно-фольклорні образи, що створювали імідж певним персонажам цього соціуму» Більше того, символи дали змогу людині відчувати своє місце в системі соціальних і політичних відносин, знайти союзників, вирізнити конкурентів, набутти впевненості, психологічної стабільності, оптимізму, налаштувати свою поведінку відповідно до нормативних вимог соціального середовища» [0, с.334].

За даними виконавчого директора Всеукраїнської асоціації громад, голови Всеукраїнського конгресу фермерів І. Слободяника, аграрну продукцію в Україні виробляють понад 50 тис сільськогосподарських підприємств, 92% з яких є фермерськими господарствами. Чисельність статистично активних фермерських господарств становить 32 452, з яких 28 788, за даними Держстату України, мають в обробітку 4,7 млн га угідь[0].

Заняття сільським господарством в Україні завжди відігравало домінуючу роль в економіці. Зокрема, на початку 2000-х рр. в аграрному комплексі України було зосереджено понад 50 % функціонуючих у народному господарстві основних виробничих фондів, вироблялося майже половину ВПП, формувалося 70 % зведеного бюджету і було зайнято майже 40 % працюючого населення [0, с.19].

Говорячи про створення умов для розвитку фермерства в Україні, дослідники наголошують, що воно мало і має складний характер. На основі аналізу вітчизняного законодавства та осмислення практики його застосування науковці виокремили низку проблем і перешкод, які не сприяли продуктивності господарювання, зокрема такі з них, як: складний і нестабільний правовий механізм отримання земельних ділянок для створення фермерських господарств, невизначеність суб'єктного складу правовідносин приватної власності, відсутність спеціалізованої юридичної служби на селі, покликаній надавати правову допомогу фермерським господарствам й сприяти їх правовому та економічному захисту, порушення принципу рівноправності форм власності з боку місцевих органів виконавчої влади і самоврядування, відсутність у Конституції України правової норми про закріплення принципу пріоритетності сільського господарства та конституційного принципу пріоритетності розвитку села тощо [0, с.85-86]. До цього слід додати, що становлення і функціонування фермерських господарств на Хмельниччині і в Україні відбувалися одночасно з формуванням ринкових відносин, що, в свою чергу, накладало свій відбиток. Адже ринок, як економічна самостійна категорія товарного виробництва, що

пов'язана з актуальною системою економічних взаємовідносин, обумовлених способом матеріального необхідного виробництва. До того ж, ринок є формою ефективного зв'язку між активними товаровиробниками.

Але на переконання І. Крилової та С. Падалки, в 1990–2000-х рр. селяни мали надто звужені можливості у відкритті власної справи. Малі підприємства на селі відкривалися надто повільно, незважаючи на те, що вони були хорошим полігоном для працевлаштування безробітних. Часто цей вид підприємництва не приживався. Дослідження зарубіжних спеціалістів показали, що основними причинами невдач малого бізнесу на селі були некомпетентність, тобто нездатність вести справи через фізичні, моральні та інтелектуальні причини (40%); відсутність управлінського досвіду (15%); недостатність знань (17%); брак професійних навичок (15%) [Крилова Шляхи; Падалка Зміни, с.56].

Власне, осмислення цього феномену розпочалось лише у ХІХ ст., коли під впливом ідей просвітництва з'являється фундамент агрономічної науки. Вона була тісно переплетена із філософією і політекономією. В умовах традиційного суспільства і аграрної економіки найбільш поширеною формою хліборобства і тваринництва є селянське господарство. На жаль, і сьогодні в літературі можна зустріти плутанину щодо термінів «селянське» і «фермерське» господарство, їх часто плутають або вважають синонімами, хоча природа цих феноменів і їх характерні риси дещо відмінні [0].

Фермерство у Європі відроджується на межі Середньовіччя і Нового часу. Цьому сприяв перерозподіл земельної власності: великі землевласники (королі, шляхта, єпископи, монастирі) почали роздавати землю селянам в оренду за грошову виплату або чинш, що сприяло формуванню загального ринку. З часом, землю почали купувати не лише знатні пани, але й багаті простолюдини: купці, чиновники, банкіри. Земля почала вважатись нерухомим майном, яке вільно купували і продавали. Земля стала вигідною інвестицією, а оренда – надійним джерелом прибутку.

Землевласники усе частіше здавали землю в оренду селянам, котрі почали вести уже ринкове господарство, направлене на прибуток, а не на прогодування родини. Хоча в деяких регіонах селяни були у вкрай скрутному становищі і не мали надлишку зерна, наприклад в Ірландії і Галичини, де більшість селянських господарства залишались натуральними аж до кінця XIX століття, голод у цей регіонах був частим явищем. Але в тих країнах, де почався перерозподіл землі і формування ринку нерухомості, ситуація була кращою. Селяни почали засновувати ферми – ринкові господарства, що отримували прибуток від свого заняття. На відміну від селянського господарства, фермер ставить за мету максимально збільшити прибутки із наявних ресурсів – землі і тварин, шляхом продажу сільськогосподарської продукції на ринок. Тому можна сказати, що фермерське господарство від самого початку представляє собою тип підприємницької діяльності – систематичної ініціативно-самостійної господарсько-комерційної діяльності окремих суб'єктів господарювання на селі. Така діяльність здійснюється від свого імені, за власною ініціативою, на власний ризик і під особисту майнову відповідальність підприємця [0, с.25;0, с.40].

Що ж до сутності підприємництва, то вона «глибоко розкривається через його основні функції: інноваційну, ресурсну, організаційну, стимулюючу. Інноваційна функція підприємництва полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових комерційних ідей, у здійсненні техніко-економічних, наукових розробок, проектів що пов'язані з господарським ризиком. Ресурсна функція пов'язана з мобілізацією на добровільних засадах: матеріальних, фінансових, трудових, інформаційних та інших ресурсів. Сутність організаційної функції полягає у безпосередній організації виробництва, збуту, рекламі. Стимулююча функція – це формування мотиваційного механізму ефективного використання ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління і організації виробництва в умовах максимального задоволення потреб споживачів. Реалізація вище означених принципів та функцій підприємництва дає змогу суб'єкту господарювання

стати лідером на ринку, задовольняти суспільні потреби краще інших суб'єктів господарювання за допомогою конкурентноспроможного товару або послуги, отримувати високі прибутки як результат активної, самостійної, ініціативної діяльності»[0, с.179-180].

У розумінні В. Герасимчука, підприємство функціонує, змінюється, вдосконалюється і розвивається одночасно [0, с.19]. Функціонування передбачає здійснення дій, рішень у досягненні визначеної цілі. Вдосконалення передбачає досягнення дещо кращого позитивного, більш прогресивного стану фінансових, інженерних, кадрових, інших характеристик підприємства проти попереднього чи порівнюваного стану. А розвиток організації (підприємства) передбачає зміни, функціонування та вдосконалення керованої та керуючої систем, тобто виробництва і управління як єдиного цілого[0, с.410].

Тут важливо підкреслити, що «розвиток підприємства в ринковій системі господарювання приймає форму процесу його адаптації до вимог зовнішнього середовища шляхом цілеспрямованих внутрішньо організаційних змін у відповідності з дією законів функціонування окремих елементів системи та системи загалом. У цьому розумінні механізм розвитку будь-якого підприємства може бути поданий як сукупність дій, заходів, процедур, прийомів спрямованих на зміну його внутрішнього середовища з метою адаптації до вимог зовнішнього середовища. Отже розвиток підприємств є незворотнім процесом, який забезпечує спонтанні чи керовані його переходи від одного неповторного стану до іншого через процеси змін» [0, с.412].

Тернопільський професор А. Криськов зазначає, що на початку ХХ ст. в селянському середовищі Правобережної України «з'явилася нова категорія великих землевласників-підприємців, земельна власність яких була утворена на капіталістичних засадах». Щоправда, крупні власники-селяни з маєтками площею понад 1000 дес. були, швидше винятком. У групі селян-власників, які

мали від 100 до 1000 дес. землі, на Поділлі вже налічувалося 102[0, с.198, 199].

В Україні домінували індивідуальні господарства. Тому саме у нашій країні фермерство з'явилося досить рано. В Україні не існувало практики «чорного переділу» землі щороку, наділи передавались у спадок і дробились лише між родичами. Таким чином, почались формуватися спадкові сімейні господарства. В умовах формування ринкової економіки такі господарства перетворювались на ферми. Але подібна система могла існувати лише за умови достатньої кількості землі. У деяких регіонах, наприклад Волинь і Галичина, у селян було досить мало землі, а врожайність її була вкрай малою. Тому, у цих регіонах процвітали кооперативи і великі шляхетські господарства, котрі давали достатній урожай[114, с.68].

Загалом, система господарства в Україні більше нагадувала європейську, яку професор В. Нечитайло назвав «лібертарною». Така «лібертарна» модель означала те, що земля, безумовно, належала селянам і землевласники не могли відторгати селянські наділи, таким чином забезпечувалось право власності і її недоторканість, що стало передумовою формування ринку землі і ефективного господарства. Селяни були зацікавлені у розвитку господарства і дбали про землю, оскільки могли передати її у спадок. У деяких російських регіонах існував «чорний переділ» тобто земля щороку ділилась між усіма общинниками і кожному діставався інший наділ[149, с.91]. У таких умовах жодного стимулу для розвитку господарства не було, відповідно й фермерство не набуло поширення. Проте у Сибіру, Алтаю, Туркестані і Далекому Сході «чорного переділу» не існувало, хоча община зберігалась. Сибірські селяни були вкрай зацікавлені у захисті прав власності і подальших аграрних перетвореннях. У Азійській Росії фермерство також велося індивідуально на сімейних фермах, як і в Україні[149, с.94].

Слов'янське населення розселялося як в лісостепу, так і в Дикому полі – величезному Євразійському степу. У цьому регіоні не існувало сталої ієрархії влади і було багато незайманої землі. Кочове населення займалося

скотарством і хліб не сіяло, що дозволяло прийшлим хліборобам формувати свої поселення. Із часом виникла ціла мережа таких поселень, котра змінила місцевий ландшафт. Таким чином було колонізовано Сіверщину, Київщину, Поділля (Пониззя), а на межі Нового часу хліборобське населення почало заселяти регіон дніпровських порогів і Лівобережжя, спускатись далі вздовж течії великих річок і займало родючі ґрунти[149, с.95]. Таким чином, формувалися козацькі господарства. Часто в літературі їх також називають фермерськими, проте такі господарства хоча й використовували найману робочу силу, проте не займались експортом своєї продукції. Лише наприкінці XVIIст. на території Слобожанщини сформувались ферми у сучасному розумінні. Це були великі козацькі господарства, котрі вирощували зерно на продаж, котре продавали у Московію, також продавали м'ясо, тютюн, фрукти, із зерна гнали горілку, котра приносила величезний прибуток слобожанцям[149, с.96-97].

Козацьке господарство дійсно можна розглядати як передумову формування сучасного фермерського господарства. У козацьких маєтностях використовувалась наймана праця, вони були націлені на експорт продуктів і отримання прибутку. Козацька старшина отримувала величезні прибутки від своїх маєтностей, але з часом в Гетьманщині було відновлено кріпацтво, панщину, різноманітні повинності для селян і навіть бідних козаків. Але більшість землі входила до «займанщини» – невеликих козацьких чи селянських наділів, котрі вони «займали», на основі відсутності власника. Займанщина була натуральним господарством дрібних селян і рядових козаків, відповідно не була схожою на фермерські господарства. У Гетьманщині господарство велося екстенсивними методами і лише використання найманої праці відрізняло козацькі маєтності від магнатських фільварок у Речі Посполитій.

Але все змінилося після початку масового заселення Південної або Степової України, що стало наслідком інкорпорації Гетьманщини, Запоріжжя і Правобережжя до Російської імперії. В результаті зовнішньої експансії,

Північне Причорномор'я і Крим, Бессарабія також увійшли до складу Імперії. При цьому, тут були відсутні як в інших регіонах традиційні еліти, котрі б могли зайняти пусті землі[150, с.273]. Саме на Південь ринулись десятки тисяч безземельних селян, козаків, гайдамаків, селян-втікачів, авантюристів та іноземних колоністів. Усі вони безкоштовно отримували землю від держави, за умови сплати податків і зайняття господарством, «цивілізації» цього краю. Саме на Півдні, де не було кріпацтва і монополії дворян на земельну власність почали формуватися перші справжні ферми, котрі можна порівняти ферми на Дикому Заході, Канаді чи Австралії[145, с.249].

Механізм формування ферм був дуже схожий: колоністи займали незаселену територію і за кілька років мали можливість заявити право на цю землю, як свою власність. Уряд був зацікавлений у швидкому заселенні цієї території колоністами, а тому всіляко сприяв переселенню як підданих Імперії, так й іноземців. Густота Населення на Півдні чи Кубані була невеликою, місцевого населення (кочівників) було мало, згодом воно було переселене до Азії, залишаючи пустуючими сотні тисяч гектарів досить родючих ґрунтів. Цим фактором скористались селяни, котрі масово заселяють степ, засновують свої господарства. Їх процвітання сприяла й урядова політика утворення великих портів у Степу: Одеси, Херсону, Миколаєва, Маріуполя. На початку ХХ ст. майже половина усього експорту Імперії йшла саме через чорноморські порти. Саме через ці порти експортували зерно, м'ясо, цукор та інші товари, які вироблялися в Україні[152, с.363].

Проте більшість землі навіть на Півдні належала саме дворянам. За підрахунками О. Гуржія, близько 70 % усієї землі напередодні селянської реформи було у власності дворян, на Півдні України ця цифра складала 68 %. Проте, тут майже не було кріпацтва. Як уже зазначалося, у Степову Україну відправлялися збідніли козаки, безземельні селяни, іноземні колоністи та втікачі із кріпацтва.

Після селянської реформи розвиток фермерства сильно пришвидшився, чому сприяло впровадження нових культур, а також зміни в законодавстві.

Так, у 1801 р. державним селянам та купцям було дозволено купувати землю без кріпаків, таким чином монополія дворян на земельну власність була ліквідована і в Імперії почав формуватися ринок нерухомості. Державні селяни почали масово скупляти наділи збіднілих козаків і дворян, вільних селян. Особливо активно це відбувалося на Півдні, де влада активно сприяла хліборобській колонізації. Місцева влада надавала селянам від 20 до 40 десятин землі, ділянку під будівництво хати і грошову суму, аби обжитися. Таким чином, уже на 1858 р. в південних губерніях (Катеринославській, Херсонській, Таврійській) нараховувалось 1,6 тис. селянських родин і 888 родин колоністів, що працювали на власній землі[149, с.154]. Активно розвивалося скотарство і вівчарство, ним як правило займались іноземці, розведенням коней і рогатої худоби – кримці і ногайці.

У 1860-х рр. процес покращився, коли почали скасовуватися перешкоди для торгівлі не тільки купцям, а й представникам інших станів. Селяни-власники та оптові перекупники масово продавали зерно, м'ясо, шерсть, цукор із буряків за кордон. Землі селян постійно збільшувалися у відсотках. Волинська губернія була центром вирощування хмелю, який розводили чеські колоністи, разом із німцями вони становили більшу частину фермерських господарств. Поділля була одним із центрів розведення стада, також селяни розводили коней та овець. Однак були фактори, що гальмували швидкий розвиток фермерства[145 с.275] По-перше, невдала сільська реформа 1861 року не дала селянам землю, яка, як і раніше, належала поміщикам, а оренда була дуже дорогою. По-друге, динамічність земельного ринку призвела до зростання ціни вдесятеро. При цьому селяни продовжували платити величезні викупні платежі поміщикам. Банківська система була нерозвинена, і селяни не завжди могли розраховувати на кредит. Загалом, ринкове господарство мало свої особливості та недоліки. Аграрна реформа Столипіна в 1908 році справила позитивний вплив, дозволяючи селянам вийти з громад та створити власні господарства. Влада активно

допомагала, надаючи кредити через Селянський банк та створюючи аграрні курси[114, с.68].

До 1917 р. близько 500 тис. господарств вийшли з громад, володіючи 3,7 млн. десятинами землі. Це було недостатньо для ефективного господарювання, лише 11% господарств мали у власності понад 9 десятин землі. Попри деякі позитивні зміни у сільського господарстві імперії, все ж «Столипінська реформа» не змінила характер сільського господарства, котрий залишався натуральним[114, с.69].

Нова радянська система сільського господарства почала формуватися у 1920-х рр. Спочатку великі колективні господарства існували в основному у формі ТСОЗ, сільськогосподарських комун і артіль, але в результаті «суцільної колективізації», залишились лише колгоспи і артіль, почали формуватися радгоспи, але до середини ХХ ст. їх було дуже мало. Колгоспи були незалежними від держави господарствами, котрі були зобов'язані здавати частину своєї продукції державі. Але в 1950-х рр. цей порядок було змінено на систему державних закупівель. Колгоспам було передано майно МТС (машино-тракторних станцій), котрі до цього належали державі, а колгоспи їх орендували[149, с.345]. У період «відлиги» почалось масове утворення радгоспів і перетворення колгоспів на радгоспів. У радгоспах селяни працювали не за трудові, а за фіксовану плату. У радгоспах усе майно належало державі, хоча селяни мали право на присадибні ділянки.

До початку 1980-х рр. сільське господарство України перебувало у тяжкому стані. Внаслідок запровадження паспортної системи для колгоспників безліч молодих людей покинули села та переїхали до міст. Населення України у містах становило близько 67%, а в південних і східних областях цей показник коливався від 70% до 90%. Розвивався процес старіння сільського населення. У середньому близько 30% усіх колгоспників були пенсіонерами, але у деяких регіонах цей показник сягав 50%. Було створено систему обов'язкової роботи в колгоспах для школярів, студентів, вчителів та викладачів. Навіть армія та правоохоронні органи підключалися

до збирання врожаю. Влада зіткнулася із загрозою втрати робочої сили у сільському господарстві. Режим проводив акцію " неперспективних сіл ", поселень, які мають економічної вигоди, і заохочував переселення людей їх у інші села чи міста. Безліч малих сіл не могли забезпечити своє існування, оскільки в них були відсутні школи, лікарні, опалення, газ, питна вода, електроенергія. Щороку пропадало близько 100 малих сіл[159, с.171].

Орендний підряд працював за наступною схемою: окремий колгосп чи радгосп заключав контракт із певним господарством або товариством (кооперативом) на виконання робіт, для чого цьому товариству надавались земельні ділянки, тварини, реманент техніка. Підрядники повинні були здати зазначену кількість товарів до колгоспу (радгоспу), а залишок продукції дозволялося залишити собі і реалізувати на ринку. Таким чином, почалося формування орендних відносин. Як свідчить статистика, уже наприкінці 1980-х рр. близько 2/3 українських колгоспів і радгоспів запровадили систему орендного підряду. Близько 500 колгоспів повністю перейшло на орендний підряд. Всього, орендарі у період «перебудови» виробляли близько 13% від загальної суми реалізованих товарів, а число орендарів складало близько 14% від усієї робочої сили у сільському господарстві[161, с.86-88]. При цьому, вони показували надзвичайно високу віддачу: праця орендаря була у 1,5 продуктивніша за працю колгоспника.

Земельні відносини період «перебудови» зазнають значних змін саме через введення оренди і підрядів. До того часу, земля формально належала державі, але колгоспи користувались нею без обмеження у терміні давності і могли розпоряджатись наявною територією. Значні земельні ділянки належали не лише колгоспам, але й муніципальним органам: сільським і міським радам, котрі також почали активно залучати підряди. Однак, в силу відсутності значних ресурсів в окремих орендарів, куди ефективнішими стали орендні колективи, що виникали у вигляді кооперативів. Подібні кооперативні об'єднання існували протягом усієї радянської історії, але їх роль в економіці була незначною, але в сільському господарстві вони були

майже відсутні. Лише економічні перетворення доби М. Горбачова дозволили залучити нових гравців на ринку праці. Орендарі отримували землю фактично у повну власність на період контракту, котрий із ними укладали. Вони також отримували у власність реманент, техніку і тварин. Тобто, підрядники ставали незалежними господарниками, котрі були зобов'язані лише здавати частку продукції власнику землі. Фактично, це було часткове повернення до системи НЕП[161, с.96]. Але в 1980-х рр. орендарі були більш залежними від місцевої влади і сільських громад, із якими тісно співпрацювали. Сільські громади самі були економічно зацікавлені у реалізації такої партнерської системи співпраці, оскільки це покращувало економічні показники, при тому що затрачена праця майже не збільшувалась.

За територіальним розташуванням, подібні орендні підрядники виникали у регіонах, в яких сільське господарство показувало значні результати. Зокрема, це стосується Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської областей, в яких уже в радянські роки домінувало вирощення зернових культур. Також орендні підряди були поширеними у Житомирській, Черкаській областях[152]. Орендарі були найбільш ефективними саме у сфері рослинництва, а саме вирощення товарного зерна на продаж. Вони могли обробити значні території, залучаючи колгоспну техніку, або орендуючи техніку окремих підприємств.

Завдяки цьому, наприклад, у Херсонській області через залучення тракторів і комбайнів вдалося збільшити урожайність зерна на понад 21 ц/га. Завдяки цьому, дохід кожного окремого орендаря за один рік склав 81 тис. руб, в той час як колгоспники заробили всього 9 тис. рублів. На 1988 р. близько 47 % усіх господарств в Україні широко застосовували орендний підряд у земельних відносинах[161]. Однак існували і значні бар'єри, котрі обмежували подальшу еволюцію земельних відносин. Земля і як раніше належала колгоспам, муніципальній владі або державі, при цьому контракти на оренду укладались на невеликий термін. Але практика показала, що куди

кращим може бути довгострокова оренда. Однак такий підхід зовсім не укладався в офіційну радянську ідеологію.

Все ж владі довелося піти на поступки і врахувати інтереси орендарів. У березні 1989 р. було прийнято довгострокову оренду на термін від 5 до 50 років, але у деяких випадках могла бути укладена і короткострокова оренда терміном до 5 років[152]. Однак, попри зміни у законодавстві і запровадження юридичної бази для подальшої еволюції земельних відносин, існували значні практичні проблеми і прогалини. Серед колгоспників, котрі становили більшість орендарів, домінували застарілі уявлення і методи ведення господарства. Знання з агрономії були мінімальними. Поширеною справою була несплата податків і приховування прибутків, викрадення колгоспного майна і загалом правовий нігілізм серед населення, котре не сприймало радянську владу, як свою. Влада, в свою чергу, була повністю відірвана від реалій у повсякденному сільському житті. Така ситуація збережеться і після розпаду СРСР, оскільки подальша українська влада рекрутувалась із радянських чиновників. На місцях процвітало кумівство і корупція, керівництво колгоспів привласнювало прибуток від продажу товарів, а селяни не отримували своєї долі.

2.2. Зміни в законодавстві України як основа перетворень у земельних відносинах періоду перехідної економіки.

Зміни в законодавстві, котрі заклали основу для формування фермерського господарства на сучасному етапі, були впроваджені в період «перебудови». Зокрема, окремі законодавчі акти 1986 р. дозволяли запроваджувати орендний підряд, передавати техніку і землю в оренду окремим товариствам, давали більшу економічну самостійність колгоспам і радгоспам. У 1988 р. було прийнято досить прогресивний закон «Про

кооперацію»[Про кооперацію 1988], котрий через багато десятиліть державної монополії на виробництво товарів дозволив приватну ініціативу. Зокрема, цей закон регулював і утворення сільськогосподарських кооперативів. У ст. 36 Закону «Про кооперацію» дозволялося «забажанням громадян на умовах колективного чи сімейного підряду як головної форми внутрішньогосподарських виробничо-економічних відносин, а також оренди земельних ділянок і основних фондів госпрозрахункових колективів, доходи яких формуються залежно від кінцевих результатів їх господарювання» [Про кооперацію 1988].

У 1989 р. було прийнято Закон «Про оренду і орендні відносини в СРСР»[Про оренду і орендні], при чому такий закон мав і всесоюзне і республіканське значення. Закон «Про оренду» офіційно закріпив право окремих колгоспників на отримання орендних наділів і утворення власних господарств. Разом із законом «Про кооперацію» це давало можливість утворювати незалежні сільськогосподарські кооперативи – колективні фермерські господарства. В статті 7 Закону «Про оренду» йшлося про надання дозволу передавати у тимчасове користування на умовах оренди землю «громадянам СРСР, колгоспам, радгоспам і іншим державним, кооперативним, громадським підприємствам, установам і організаціям, спільним підприємствам, міжнародним об'єднанням і організаціям за участю радянських і іноземних юридичних осіб, а також іноземним державам, міжнародним організаціям, іноземним юридичним особам і громадянам». Отже, право на оренду отримували як колективні, так і індивідуальні підприємства та навіть іноземці та іноземні компанії, що фактично відкривало ринок оренди в СРСР. Ці закони мали епохальне значення і офіційно завершили період державної монополії на внутрішньому ринку.

В 1990 р. у СРСР розпочався «парад суверенітетів», чому сприяла поява в квітні того ж року Закону «Про розмежування повноважень Союзу РСР і суб'єктами федерації», що дозволяло республікам виходити із складу СРСР за власним бажанням і формувати незалежну економічну політику. Наслідком

цього в Україні стало проголошення суверенітету УРСР у липні 1990 р. Республіканське керівництво взяло курс на утворення суверенної України поки що в рамках Союзу. Але це прямо вплинуло на подальшу політику в сфері сільського господарства. Зокрема, 3 серпня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про економічну самостійність Української РСР» [Про екон самостійність УРСР]. Відповідно до нього, в Україні офіційно визнавалися три форми власності: державна, колективна та індивідуальна (особиста та приватно-трудова). Також у Законі було унормовано, що усі суб'єкти господарювання мають право самостійно вибирати вид земельних відносин, отримують економічну незалежність від центральної влади, самостійно розпоряджаються наявними ресурсами і прибутками. Центральною ланкою в сільському господарстві стають трудові колективи, котрі повинні вирішувати усі економічні питання. Нарешті, поряд із колгоспами і радгоспами законодавство офіційно визнає фермерські та індивідуальні господарства, кооперативи, орендні колективи, акціонерні товариства. Отже, Закон ліквідував державний контроль над аграрним виробництвом і земельними відносинами.

Важливе значення для подальших реформ став Закон УРСР «Пропріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу внародному господарстві України», прийнятий у жовтні 1990 р. [Про пріоритетність0]. Цим Законом фактично легалізувалося індивідуальне фермерське господарство, селянин визнався справжнім господарем землі і він міг самостійно вибирати вид трудової діяльності, а земля ставала його власністю (при цьому, у тексті Закону термін «приватна власність не згадується).

У грудні 1990 р. зміни іще більш посилились. Зокрема, 18 грудня 1990 р. було прийнято новий Земельний кодекс УРСР [Зем кодекс], відповідно до юридичних норм якого земля надавалась громадянам у довічне успадковуване володіння для ведення селянського (фермерського) господарства. Більш практичне значення у формування фермерських

господарств відіграв Закон «Про земельну реформу», прийнятий у грудні 1990 р. [Про зем реформу]. Цей Закон загалом повторював деякі статті Земельного кодексу, зокрема щодо надання земельних ділянок в оренду, але мав конкретніші норми. Так, згідно Закону земельна ділянка могла передаватись у довічну оренду і могла бути успадкована новими власниками. Влада загалом взяла курс на перерозподіл земельної власності і утворення індивідуальних господарств.

Земельний кодекс і Закон «Про земельну реформу» були органічно взаємопов'язані між собою, оскільки український уряд взяв курс на поступове впровадження ринкових механізмів в економіку. Але для успішної земельної реформи необхідна була міцна і однозначна правова база, котра б мала повернути в законодавство такі речі, як «приватна власність», «фермерське господарство», «підприємство» та ін. Тобто, ці законодавчі акти остаточно поривали зі старою радянською системою державного контролю у аграрній сфері. Згідно нормам Земельного кодексу, колгоспи і радгоспи мали право розділяти свій земельний фонд на окремі паї і надавати їх членам трудових колективів.

Окрім того, міські, сільські, селищні, обласні, районні ради отримували право надавати в оренду чи у продавати у власність свій земельний фонд. Розміри однієї приватної чи орендованої ділянки могли сягати 50 га сільськогосподарських угідь і 100 га загальної площі усіх видів землі. При цьому, офіційно уся земля проголошувалась власністю «народу України», що завуальовано означало збереження державної власності на землю і обмежувало купівлю/продаж землі. Отже, уряд УРСР іще не був готовий до реальних змін у земельних відносинах і введення ринку землі. 20 грудня 1990 р. було прийнято Закон «Про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування» [Про місцеві ради нар депутат]. Цей закон підтверджував норми Земельного кодексу і дозволяв передавати землі місцевих громад в оренду фізичним і юридичним особам. Однак, як, відомо, Земельний кодекс набув чинності лише 15 березня 1991 р.

Після набуття чинності Земельного кодексу 15 березня 1991 р. в Україні було офіційно запроваджено індивідуальну власність на земельні ділянки і право на їх успадкування. Проте приватна власність не набула повноцінного статусу. 7 лютого 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про власність» [Про власність. Закон], згідно з нормами якого в Україні офіційно визнавалась приватна власність як один із видів індивідуальної власності та було унормовано положення про те, що «власник має право використовувати належне йому майно для підприємницької діяльності». Однак, чинний Земельний кодекс та інші законодавчі акти чітко визначали, що земля є власністю «народу України», тобто державною власністю, отже формування повноцінного приватного фермерства все ще було обмежене чинним законодавством.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. розпочався новий етап розвитку аграрного законодавства відповідно до зміни соціальних, економічних, політичних умов розвитку нашого суспільства. На думку М. Долинської, відправною точкою земельної реформи, а також створення нових аграрних суб'єктів стали прийняті декілька законодавчих актів: 18 грудня 1990 року в Україні Земельний кодекс Української РСР, постанови Верховної Ради Української РСР: «Про порядок введення в дію Земельного кодексу Української РСР» та «Про земельну реформу», які в майбутньому. Відповідно до частини першої статті 6 Земельного кодексу Української РСР, громадяни Української РСР мали право на отримання у довічне успадковане володіння землею для ведення селянського (фермерського) господарства[0, с.149-150].

Передусім відзначимо, що реалізація аграрної реформи на сучасному етапі закономірно супроводжувалася перманентними змінами в законодавстві України про фермерство. Одним із перших законодавчих актів на цьому шляху став Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. [Про пріоритетність соц. розвитку 1990], який із деякими доповненнями, зробленими в однойменному Законі України

від 1992 р. [Про пріоритетність соц. розвитку 1992] по суті досі залишається єдиним законодавчим актом (зі змінами, що вносилися 12 разів), який реально визначає заходи щодо соціального розвитку аграрного виробництва у взаємозв'язку з соціальним розвитком села. Цим державним правовим документом було вперше на законодавчому рівні проголошено політику на відродження селянства як «господаря землі, носія моралі та національної культури».

Розглядаючи історію розвитку аграрних відносин у 90-х рр. ХХ ст., науковці-юристи поділили регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва на чотири основні періоди. При цьому за основу періодизації було взято: зміни в земельних відносинах (законодавче та організаційне забезпечення права приватної власності на землю); становлення і розвиток засобів регуляторної політики держави з аграрної реформи в цілому. Перший (1991–1993 рр.) вони назвали переломним, оскільки ще зберігалось адміністративне регулювання земельних відносин, успадковане від радянських часів, з одночасним формуванням національної законодавчої бази для проведення земельної реформи. Усі землі України, які були виключно державною власністю з 15 березня 1991 р. оголошено об'єктом земельної реформи. На цьому етапі важливу роль відіграв Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 10 лютого 1992 р. [Про колективне сільськ], в статті 11 якого узаконювалося власників земельних ділянок і землекористувачів самостійно господарювати на землі, власності на вироблену сільськогосподарську продукцію і доходи від її реалізації, зводити житлові, виробничі, культурно-побутові та інші будівлі і споруди за погодженням з сільською, селищною, міською радою. Також було визначено, що власники землі наділялися правом «надавати належну їм земельну ділянку або її частину у тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди...». Цими законодавчими актами по суті було покладено початок демонополізації власності на землю й унормовано порядок надання громадянам України в приватну власність земельних ділянок для ведення

особистих підсобних господарств (ОПГ). В ці роки відроджувався фермерський рух, проводився курс на лібералізацію ринків, в тому числі продовольчих, при надмірному втручанні державних органів (як у центрі, так і в регіонах) у виробничу діяльність сільськогосподарських підприємств [0,с.41-42].

Другий припадок на 1994–1996 рр. і був «зумовлений Указами Президента України щодо активізації земельної реформи, паювання земель, переданих у колективну власність КСП». В цей час прискореними темпами почали проводити роздержавлення і паювання сільськогосподарських угідь. Одночасно відбувався активний пошук ринкових засад державної регуляторної аграрної політики.

Для третього етапу, який охоплював 1997–1999 рр., характерним було «врегулюванням засад оренди земельних ділянок, визначенням суб'єктів договорів оренди, наданням можливості здавати в оренду спільну земельну ділянку кількох осіб, що мають відповідні сертифікати». Тоді вживалися заходи, спрямовані на посилення захисту прав власників земельних часток (паїв) та гарантування дотримання економічних інтересів і поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, колишніх членів КСП. Проте ці заходи були паліативними щодо здійснення селянами своїх правомочностей відносно земельних і майнових паїв. Якщо в другому періоді спостерігалось різке падіння сільськогосподарського виробництва, то на третьому відбувався перехід сільського господарства з стану системної кризи у депресивний стан.

Важливою подією для розвитку сільського господарства став Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», прийнятий у 1997 р. [Про сільськогосп кооперацію. Закон]. Президент України Л. Кучма також видав указ про захист прав власників земельних ділянок, який регулював процедуру передачі орних земель. Право на придбання землі було зарезервовано в першу чергу за членами колгоспів, кооперативів та селянами. Договори купівлі-продажу землі мали бути нотаріально посвідчені та зареєстровані місцевими органами влади. Це вважається початком українського ринку землі: До кінця

1997 року було приватизовано 27,4 мільйона гектарів, або 65,5% орних земель.

Четвертий розпочався в грудні 1999р. і триває донині. Він був зумовлений прийняттям грудневого указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку сільського господарства», котрий фактично визнав моделі реструктуризації КСП відпрацьованими за останні роки, в тому числі за участю технічних проєктів[0, с.42-43], а також постановою Верховної Ради України «Про виконання земельного законодавства при реформуванні аграрного сектора економіки» від 11 січня 2000 р. [Про виконання зем закон-ва], якою ставилося завдання перед Кабінетом Міністрів України «розробити і подати на розгляд Верховної Ради України проєкт Концепції (основних засад) ефективного функціонування та розвитку аграрного сектора України».

Це співпало в часі зі спробою влади перетворити колишні неефективні радянські колективні господарства (колгоспи і радгоспи) у велику групу дрібних і середніх приватних сільськогосподарських власників, передавши землю цих підприємств своїм працівникам та іншим групам сільських жителів. Це було зроблено з надією чи сподіванням, що ці люди (6,9 млн. осіб) «почнуть обробляти свої земельні ділянки та переростуть у малий або середній фермерський бізнес»[Дем'яненко, с.114]. Відтак кількість фермерських господарств як в Україні загалом, так і в Хмельницькій області зокрема, почала динамічно збільшуватися. В цей період зросли і середні масштаби сільськогосподарського землекористування, в основному за рахунок оренди часток (паїв) і земель запасу. На 1 січня 2003 р. кількість селянських (фермерських) господарств становила 1117, з них 40 фермерських господарств створено на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств.

Загальна площа сільськогосподарських угідь становить 87,2 тис. га сільськогосподарських угідь. Сучасний середній обсяг використання сільськогосподарських угідь становить 78 га проти 65 га у 2002 р. і в 3,4 рази

більше ніж 1992 р. Із загальної площі землекористування питома вага ріллі становить 91 %, сіножатей – 5 %, пасовищ – 3 %, багаторічних насаджень – 1 %[23, с.52; Додаток А].

Упродовж 2000–2001 рр. було продано 1,1 мільйона гектарів ріллі, а ціна акцій коливалася від 500 до 16,5 тисячі гривень. Загалом паї отримали 6,5 млн аграріїв, а 5,6 млн з них взяли паї в оренду. Більшість договорів оренди, або 85%, укладено з агропідприємствами, які раніше володіли цими землями. У 1998 р. селяни отримали 800 мільйонів гривень у вигляді орендної плати, яку можна було сплачувати готівкою, сільськогосподарською продукцією чи послугами. У 2000 р. сума оренди зросла до 1,6 мільярда гривень[62].

Водночас на початку 2000 р. Президент Л. Кучма втратив право видавати укази щодо регулювання української економіки. Це сталося після «касетного скандалу» та вбивства журналіста Георгія Гонгадзе в листопаді того ж року. Тоді ж у Верховній Раді вперше почали обговорювати законодавчу заборону ринку землі в Україні [70]. Дискусії щодо цього питання тривають і необхідність легалізації земельних відносин відповідно до Конституції призвела до розробки та прийняття нового Земельного кодексу.

Враховуючи зазначене питання, 11 січня 2000 р. Верховна Рада України затвердила постанову «Про реалізацію земельного законодавства при реформуванні аграрного сектору економіки», доручивши Кабінету Міністрів України до 30 квітня 2000 р. внести на її розгляд проект нового Земельного кодексу України. Згідно з цією постановою Верховної Ради України провідні вчені та фахівці країни в галузі земельних відносин провели невідкладну роботу з розробки нового Земельного кодексу України. Уряд подав цей проект до парламенту 24 травня 2000 р., і майже через півтора року Україна отримала новий земельний кодекс 25 жовтня 2001 р.

Прийнятий 18 січня 2001 р. Закон України № 2242-III «Про договір передачі частини земельної частки (паю)» передбачає, що власник частини земельної частки (паю) не може тимчасово укладати договори купівлі-продажу, дарування чи інші способи передачі цих часток до моменту

встановлення порядку здійснення цих прав відповідно до Земельного кодексу України. Винятки передбачені лише для успадкування земельних часток (паїв) та викупу земельних ділянок для державних і громадських потреб.

Однак Земельний кодекс, прийнятий 25 жовтня 2001 р. (№ 2768-III), не лише встановив термін дії цієї заборони до 1 січня 2005 р., але й поширив її на землі (паї) та земельні ділянки землекористування, ведення сільського господарства незалежно від форми власності Ця заборона називається «заборона торгівлі сільськогосподарськими землями» [5]. Тимчасово введена в дію в 2001 році, заборона продовжувалася сім разів (у 2004, 2006, 2008, 2010, 2011, 2012 і 2015 рр.) і діє до набрання чинності Закону про рух земель сільськогосподарського призначення.

Цей закон було оголошено 18 січня 2001 р., але навіть незважаючи на це, він не набуде чинності раніше 1 січня 2017 р. (насправді, мораторій на продаж землі продовжено до 2020 року, а також деякі випадки купівлі/продажу землі було продовжено). Але через початок повномасштабної війни у 2022 р. це так і не було введено у силу.

За оцінкою дослідниці М. Ващишин, вперше правовий статус фермерського господарства був закріплений у 1991 р. Його корегували з ухваленням кількох редакцій Закону України «Про фермерське господарство» від 22 червня 1993 р. і від 19 червня 2003 р. [0, с.157]. Нові зміни до Закону були внесені наприкінці березня 2016 р., в якому було зроблено акцент на стимулюванні створення та діяльності сімейних фермерських господарств [Error! Reference source not found.]. Втім, цим законом справа не обмежилася. 24 вересня 2021 р. набув чинності новий Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств» [0].

Загалом, можна констатувати, що законодавство про фермерство в Україні стало важливим інститутом аграрного законодавства України. Сучасний розвиток законодавства про фермерство характеризується зміною підходів до сутності і юридичних ознак фермерського господарства,

спрощенням порядку створення фермерського господарства, урізноманітненням видів господарств і державним сприянням розвитку сімейних фермерських господарств. Основними напрямками розвитку законодавства про фермерські господарства є такі: належна регламентація правового статусу фізичних осіб-підприємців, що займаються веденням фермерського господарства, врегулювання земельних і майнових відносин у таких господарствах, а також законодавче закріплення заходів державної підтримки сімейних фермерських господарств[0, с.117].

Вчені-аграрники, відмічають, що «переваги фермерської форми господарювання незаперечні... фермерство – один з дієвих шляхів до відродження підприємницької діяльності сільських товаровиробників до високоефективного ведення сільськогосподарського виробництва» [0;0, с.110].

Більше того, підкреслимо, що фермерське господарство як суб'єкт аграрних правовідносин дійсно стало «одним із пріоритетних напрямів реформування та розвитку у сфері державної аграрної політики. Це потребує не лише достатньої та ґрунтовної регламентації в законодавстві, але і наявності справді дієвих і ефективних механізмів, які змогли б забезпечити на практиці реалізацію всіх положень нормативно-правової бази щодо функціонування фермерських господарств в Україні. Лише у «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. [Державна цільова програма] було поставлено завдання «забезпечити організацію землеводінь та землекористувань сільськогосподарських підприємств, фермерських та селянських господарств з урахуванням їх оптимальних розмірів і вимог еколого-ландшафтної організації території». Нині Закон «Про фермерське господарство», «Земельний кодекс України», «Господарський кодекс України» й інші законодавчі акти достатньо регламентують і розкривають особливості правового статусу фермерського господарства. Проте, «є і прогалини чи недосконалі механізми реалізації, які потребують перегляду та врегулювання,

що забезпечить належну якість роботи цих суб'єктів аграрного виробництва і, своєю чергою, приведе до розвитку сільськогосподарського сектора економіки нашої держави» [0, с.237].

За чинним законодавством фермерські господарстванаділялися певними правами та обов'язками. Зокрема, вони отримали в правовому полі: а) можливість продавати земельні ділянки, передачі їх в оренду, заставу, спадщину; б) самотійно господарювати на землі; в) мати у власності посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, вироблену сільськогосподарську продукцію; в)будувати житлові будинки, господарські будівлі і споруди; г) реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і поставляти її на експорт тощо. Водночас на фермерські господарства накладалися обов'язки: по-перше, ефективно використовуватиземельні ділянки за цільовим призначенням; по-друге,вживати комплекс заходів з охорони земель, раціональної організації території, збереження та підвищення родючості ґрунтів; по-третє, надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування інформації про стан і використання земель; по-четверте, дотримуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції та вимог законодавства про охорону довкілля, своєчасне внесення податків і зборів [0].

Загалом можна констатувати, і це підтверджено вітчизняними науковцями, що «в Україні агрополітичні стратегії змінювались часто і залежали від політичної кон'юнктури. Аналіз нормативно-правових документів, які були ухвалені по селу в досліджувані роки, дав підстави дійти до висновку про те, що багато з цих документів були фрагментарними, не до кінця узгодженими. В Україні не було розроблено і прийнято базового, рамкового закону, а також законодавчо не закріплено положення, яке визначало б необхідність створення надійної правової бази функціонування сільського господарства»[Ігнатенко Українське село автореф].

Але Україна все таки йшла і йде шляхом розвитку та вдосконалення законодавства про фермерські господарства та його імплементації в систему

ринкового функціонування аграрного сектору, що відбувалося в ході їх розвитку й накопичення відповідного досвіду.

2.3. Державна політика щодо розвитку фермерських господарств.

Слід підкреслити, що аграрне виробництво відіграє помітну роль в економіці України та Хмельниччини зокрема. Головна мета створення і діяльності фермерського господарства як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях полягає в забезпеченні добробуту селянської сім'ї на основі трудової участі її членів у виробничій і комерційній діяльності та одержання доходу (прибутку). Його соціально-економічне значення визначається участю у формуванні продовольчого фонду України шляхом реалізації продукції державі та на місцевому ринку.

Сільськогосподарські угіддя Хмельницької області займають 42 млн га, або 70 % загального фонду України, 78,9 % сільськогосподарських угідь – орні землі та багаторічні насадження, 13 % – пасовища, 8,4 % – сіножаті. Найвища частка орних земель знаходиться у степових районах і лісостеповій зоні [0, с.52]. Грунтовий покрив Хмельницької області представлений 50 різновидами ґрунтів. Найбільш поширеними і родючими ґрунтами в області є чорноземи типові на різних ґрунтоутворюючих та підстилаючих породах, різного ступеня еродованості. Вони займають 496,6 тис. га, або 31,6% обстежених земель. Чорноземи опідзолені та темно-сірі опідзолені ґрунти в межах області займають 514,4 тис. га, чи 32,8%, ясно-сірі та сірі опідзолені ґрунти – 274,7 тис. га, або 17,5 %. Крім того, ґрунтовий покрив області представлений сірими оглеєними ґрунтами (6,1%), лучно-чорноземними ґрунтами (2,6%), дерновими та дерново-підзолистими ґрунтами (2,3%). Сільськогосподарську діяльність у регіоні провадять понад 306 тисячі особистих селянських господарств і 1541 господарюючих суб'єктів, зокрема

1047 фермерських господарств, яким надано для господарювання 147,8 тис. га земель. Площа ріллі в обробітку по всіх категоріях господарств становить 1254 тис. гектарів. У сільськогосподарських підприємствах Хмельниччини зайнято близько 27 тис. осіб[0, с.16, 56, 58].

Регіон Поділля і Південно-Східної Волині, з яких складається Хмельницька область, належить до старих земель, де відбувалося формування українського населення, де українці були автохтонами, аборигенами, тобто до споконвічних українських земель, де українці мешкали протягом багатьох століть [0, с.5]. У контексті нашого дослідження наголосимо, що наш край відзначався і відзначається родючими чорноземами та теплим помірним кліматом, які сприяли розвитку хліборобства.

Зміни в аграрному секторі економіки співпали у часі з бурхливими політичними подіями, пов'язаними з розвалом Радянського Союзу. Врешті-решт, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт про державну незалежність України, а 1 грудня 1991 р. її текст був підтверджений понад 90 відсотками громадян на Всенародному референдумі. Відтак, Україна стала повністю незалежною і міжнародно визнаною державою. Це підштовхнуло до швидких змін у вітчизняному законодавстві. Влада взяла курс на проведення ринкових реформ, в тому числі і в земельних відносинах. Разом з тим, практичне втілення Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» протягом 1992 р.«показало неготовність владних структур, представників місцевих рад та сільських громад, ентузіастів фермерського руху до конструктивної співпраці в реформуванні аграрного сектору України» [0, с.146].

До того ж, опір чинили керівники колгоспів і радгоспів, інших сільськогосподарських підприємств, ради всіх рівнів проявляли свою безпринципність у цьому питанні. На переконання В. Нечитайла, апологети колгоспно-радгоспної системи не враховували найсуттєвішого – корінної відмінності виробничих відносин, на яких базуються колгоспи і радгоспи і приватні ферми, не бачили реальних переваг приватновласницького

виробництва, ідеології аграрних відносин, яка органічно поєднується з ідеологією демократизації / що починається знизу на рівні аграрних поселень / та ідеологією вільного ринку / ринку робочої сили, землі, сировини, капіталу, товарів, необхідних для ведення фермерських справ [Нечитайло Українське, с.130]. Більше того, «відчувши, що монопольне становище колгоспів і радгоспів незабаром буде подолане, деякі керівники цих господарств, під'юджувані соціалістами, повели тотальний наступ на фермерські господарства. В селах Олешин Хмельницького, Матвіївці Городоцького, Користова Волочиського району керівники колгоспів самовільно захопили і засіяли фермерські поля» [Нечитайло Українське, с.139].

Помітну роль відіграло те, що «ні господарства, не селяни не були готові перейти до індивідуальної підприємницької діяльності» [Нечитайло Еволюція, с.303]. В цьому особисто переконався фермер К. Матвіюк, який після неодноразових зустрічей із селянами Хмельницької області змушений був змінити свою думку про те, що «тільки фермери в недалекому майбутньому мають обробляти 1200 тис. га ріллі в області», оскільки готовність «взяти землю, важко на ній працювати і думати про неї, прокидаючись і засинаючи» було від сили 10–15 % [Матвіюк Без селянина].

У процесі реформування земельних відносин понад 399 тисяч громадян стали власниками земельних часток (паїв), із них 388,4 тисячі отримали відповідні земельні сертифікати. Третина сільських мешканців, або більше 11 тисяч громадян, отримали державні акти, які підтверджують їх право на приватну власність на земельні частки (паї). Ці громадяни приєднали свої земельні частки обсягом 28 тисяч гектарів до своїх особистих підсобних господарств, діючи самостійно, без створення юридичної особи.

У виконання Указу Президента України від 29 січня 2001 р. № 62 «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» право на володіння майновими паями отримали 400,7 тисяч громадян, з яких 393,6 тис. мають майнові

сертифікати. Загальна вартість пайового фонду становить 1,4 млрд. грн. З них 65 тисяч громадян об'єднали майнові паї на суму 308 млн. грн. та передали їх до статутного (пайового) фонду новоствореної юридичної особи. Додатково, більше 271 тис. громадян уклали договори про спільне володіння, користування та розпорядження майном загальною вартістю 929 млн. грн. та передали його в оренду, позику і схов новоствореним агроформуванням. 95 тис. громадян отримали свої майнові паї в натурі.

Проте розбудова ринкової системи в аграрному секторі економіки України, у тому числі Хмельницької області, відбувалася, передусім зі створення необхідних економічних і політичних умов для формування в аграрному секторі ринкового середовища і появи на землі реального власника – господаря, спроможного по-новому, раціонально організувати ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечити його високу ефективність і нести повну відповідальність за результати господарювання [Кропивко Позитиви, с.8; Шиян, Шарко Аграрна політика, с.].

Обставини та чинники, що обумовлюють потребу в державній підтримці сільського господарства, можна представити в такій системі: 1) Економічні: а) нездатність ринкових механізмів забезпечити необхідні пропорції відтворювальних процесів у сільському господарстві; б) висока капіталоемність сільського господарства; в) низька рентабельність сільськогосподарського виробництва; г) високий ступінь вірогідності «фіаско ринку»; д) можливість забезпечення мультиплікативного ефекту; е) нездатність ринку до саморегулювання, оскільки він уже структурно перетворений унаслідок формування монополій та дії інших факторів; є) несприятливий інвестиційний клімат сільського господарства; ж) наявність диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію; з) довгий строк повернення вкладеного капіталу[0, с.12];

2) Природно-кліматичні: а) значна залежність від погодно-кліматичних умов; б) сезонний характер ведення сільськогосподарської діяльності;

3) Екологічні: а) інтенсифікація виробництва тягне за собою збільшення навантаження на навколишнє природне середовище; б) виробничі процеси тісно пов'язані з використанням обмеженого ресурсу – землі сільськогосподарського призначення;

4) Соціально-демографічні: а) погіршення здоров'я нації; б) мінімізація надлишкової міграції сільського населення в міста та за кордон; в) соціальна напруженість[0, с.12];

5) Політичні: а) потреба в гарантуванні продовольчої безпеки країни; б) необхідність сталого розвитку сільських територій; в) відповідальність держави за стан та рівень конкурентоспроможності аграрного сектора економіки; г) необхідність виконання зобов'язань держави перед суспільством, а саме зобов'язань щодо захисту права громадян на безпечне навколишнє природне середовище, а також на повноцінне та якісне харчування;

б) Науково-технічні: а) нездатність ринку забезпечити пришвидшення науково-технічного прогресу; б) повільне запровадження аграрних інновацій у сільськогосподарську діяльність[0, с.13].

Однак протягом 1991–1999 рр. державна політика носила безсистемний, ситуативний характер, причому як у період існування державного замовлення, так і в період його відміни. У першій половині цього періоду державна політика була направлена на мінімізацію впливу інфляції на розвиток сільського господарства, яка в окремі місяці сягала до 300% [Марченко, Гузь Ринок, с.26].

Чимало вітчизняних дослідників відзначили негативні наслідки реалізації політики державного управління в агропромисловому комплексі України. Зокрема, Ю. Білик зазначає, що основними причинами сучасного кризового стану аграрного сектору слід вважати «відсутність до теперішнього часу стратегічно спрямованої та всебічно відпрацьованої державної аграрної політики; помилковість сформованої на перших кроках незалежності під впливом частини політиків і економістів думки про те, що в умовах ринку

регулятивна роль держави не тільки недоцільна, а й шкідлива...» [Билык Ю. Д. Новая, с.56]. Науковець підкреслює, що «держави покинула ринок сільськогосподарської продукції, віддала колективні господарства на розграбування через бартер, не забезпечивши соціального захисту селян, яким ніхто не міг гарантувати оплату праці. Зростала заборгованість держави, торговельних, заготівельних і переробних організацій за продану їм продукцію, відбувався безсоромний грабіж села внаслідок зростання цін на ключові ресурси» [Билык Ю. Д. Новая, с.57].

Усі перераховані та інші причини, які обумовлюють необхідність надання державної підтримки сільському господарству, діючи в сукупності, взаємно доповнюють та посилюють одна одну. Справді, потреба у формуванні якісного правового забезпечення державної підтримки сільського господарства не викликає жодних сумнівів, оскільки всебічно обумовлюється вагомими аргументами. При цьому процес розвитку протекціонізму поступово удосконалюється, і тому, твердження окремих вчених стосовно застосування протекціонізму як засобу протистояння вільній дії ринкових сил з метою забезпечення продовольчої безпеки країни є на сучасному етапі швидше обмеженим та безперспективним [0, с.12-13].

Висновки до розділу

Аналіз умов формування фермерського комплексу у Незалежній Україні демонструє вкрай важкі умови його появи. Україна перебувала у вкрай складних економічних умовах. Вітчизняний виробник втратив ринки збуту, були розірвані економічні зв'язки між регіонами. При цьому, українська влада зовсім не розуміла сутність і необхідність переходу до ринкової економіки. Результатом були половинчасті реформи, зокрема в аграрній сфері. Уряд увів мораторій на продаж землі, не були запуснені ринкові механізми оренди, фермери не отримували жодної підтримки від держави. Усе це призвело до деградації сільського господарства у 1990-х рр. і падінню рівня життя. Це

знайшло своє виявлення у законодавчій сфері: уряд всіляко обмежував і контролював аграрну сферу, проводив популістську політику не в інтересах фермерів. При цьому, навіть у таких умовах фермерський бізнес показав свою ефективність і зміг не лише покрити потреби країни у продовольстві і сировині, але й стати значним гравцем на світовому ринку.

РОЗДІЛ 3.

ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЕКОНОМІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

3.1. Фермерство Хмельниччини у першому п'ятиріччі державної незалежності України (1991–1996 рр.).

Слід передусім наголосити, що, за оцінкою професора С. Падалки, «в Україні впродовж десятиліть зберігалася радянська модель державної політики щодо розвитку села, т. з. галузево-виробничий підхід. Недооцінка територіального підходу стримувала розвиток потенційних можливостей сіл. Заходи держави обмежувалися політикою підтримувального їх розвитку за рахунок бюджетних коштів. Сільські проблеми розв'язувалися засобами аграрної, а не соціальної політики»... «Актуальним залишалося питання про необхідність запровадження системної політики розвитку села, яка б урахувала специфіку проблеми розвитку аграрної сфери, регіональних умов тощо. Україна здебільшого декларувала наміри відродження соціально-економічного і духовного розвитку села» [Падалка Українське, с.163].

На теренах України в 1990 р. виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції займалося 8,5 тис. колгоспів, 2,6 тис. радгоспів, 1,3 тис. міжгоспів (міжгосподарських переробних підприємств і підприємств з надання сільськогосподарських послуг) та інші землекористувачі. Внаслідок відчуження селян від землі та результатів господарювання продуктивність їхньої праці була низькою і не могла повністю забезпечувати населення країни сільськогосподарською та харчовою продукцією[0,с.8]. Статистика засвідчує, що продуктивність праці в колгоспах у найуспішніший за результатами період (1982–1985 рр.), порівняно зі США, в зерновому господарстві була нижчою у 3,2 раза, на

вироснуванні кукурудзи – в 8,1 рази, цукрових буряків – у 6 разів, виробництві молока – в 9 разів, одержанні приросту великої рогатої худоби – 18,5, свиней – у 31,2 рази [0, с.17].

З 1991 р. реформування в аграрному секторі економіки України здійснювалося у новій політичній ситуації. Йдеться про те, що за роки державної незалежності система господарювання на селі зазнала істотних змін внаслідок переходу від командно-адміністративного управління до ринкових відносин. Проте їх становлення в Україні, у тому числі на Хмельниччині, відбувалося в умовах нестабільності, невизначеності, значного скорочення виробництва, що суттєво позначилося на розвитку сільської місцевості. Великі колективні сільськогосподарські підприємства (колгоспи, радгоспи), більшість з яких були свого часу рентабельними, було зруйновано. У переважній більшості випадків було знищено виробничий потенціал села – техніку, господарські приміщення, особливо тваринницькі ферми, агросервісне обслуговування, сферу первинного перероблення сировини, наукові підрозділи, інфраструктуру [0].

Як зазначає професор С. Падалка, «українська влада нерідко намагалася розв'язувати поточні економічні, часто корпоративні задачі, при цьому не зважаючи на соціальну роль відносин власності. Відбувалося формальне перетворення колишніх колгоспів на пайові господарства, при цьому нічого не змінювалося у відносинах власності, мотивації праці, ресурсозбереженні. Влада так і не стала арбітром у справі формування механізму узгодження корпоративних інтересів між виробниками, переробниками, постачальниками. Як наслідок, одні (виробники) опинились у найгіршому матеріальному становищі, інші (торгівельні посередники) виграли найбільше. Спроби гармонізувати ці відносини не принесли бажаних результатів. Під час приватизації було надано умови для пільгової участі селян в отриманні у власність частки переробних підприємств» [Падалка Українське, с.111].

Вже влітку 1991 р. були вжиті певні заходи щодо створення умов для появи та утвердження фермерських господарств на селі, зокрема й на теренах

Хмельниччини. До прикладу, було прийнято постанову Кабінету Міністрів України про утворення земельного фонду для підтримки індивідуальних (фермерських господарств) видано розпорядження «Про розвиток селянських (фермерських) господарств». До того ж, у жовтні 1991 р. уряд затвердив концепцію роздержавлення землі, перерозподіл земельної власності і приватизацію, за якою земля поступово повинна була від колективів переходити до індивідуальних власників.

Як результат, на Хмельниччині стали з'являтися селянські (фермерські) господарства. У числі перших було зареєстроване як юридична особа в липні 1991 р. селянське (фермерське) господарство «Перлина» у с. Загінці Хмельницького району. Його керівником став місцевий мешканець І. Перейма. Господарство, маючи в розпорядженні трохи більше 127 га земельних угідь, спеціалізувалося головним чином вирощуванням зернових культур, овочів, коренеплодів та картоплі[0? с/104-105]. В серпні 1991 р. офіційно оформилося фермерське господарство «Демчишини» в с. Копачівка Деражнянського району. Очолив господарство В. Демчишин. Воно також спеціалізувалося на вирощуванні зернових і технічних культур, овочів фруктів і відгодівлі ВРХ молочних порід [Ферм госп-ва Хм обл].

Першим фермером на Хмельниччині був Сеньков Василь Васильович Угід з Городоцького району, який у 1991 р. заснував селянське господарство «Сеньков» на площі 50 га. Пізніше господарство зросло 100 га сільськогосподарських угідь, з них 50 га орної землі, а 140 га знаходиться в паях. Селянське (фермерське) господарство займається вирощуванням зерна, машинобудуванням, овочівництвом, рибництвом, будівництвом, в наявності була своя пекарня, млин, олійня.

За роки аграрної реформи Кам'янець-Подільський край, як і вся країна, пережили глибоку кризу, запустіння, а часом і відчай, а перші важкі успіхи вселяли людям надію на майбутнє, краще життя. Реформування сільського господарства почалося з інвентаризації земель та створення земель запасу, площа яких становила понад 19 тис. га, з них 9 тис га у віданні окремих

агрофірм і понад 2,5 тис. га в управлінні. На початку земельної реформи при виділенні землі майбутнім фермерам сільські ради та колгоспи користувалися Земельним кодексом, ухваленим Верховною Радою у грудні 1990 р. [166, с.147].

У січні 1992 р. виникло фермерське господарство «Світанок» у с. Бубнівка Волочиського району. В ньому займалися вирощуванням зернових і технічних культур і розведенням ВРХ молочних порід й свиней. Його зареєстрував і став директором В. Високий [Ферм госп-ва Хм обл].

Наприкінці жовтня 1992 р. з'явилося фермерське господарство «Мрія» в с. Іванівка Волочиського району. Його директором став Ю. Машталір. Господарство спеціалізувалося на вирощуванні зернових і технічних культур. В грудні 1992 р. було зареєстроване фермерське господарство «Пролісок» у с. Зяньківці Деражнянського району. Очолив господарство О. Ткач. У його розпорядженні налічувалося більше 217 га землі. В господарстві займалися вирощенням зернових і технічних культур, овочів та фруктів, а також розведенням великої рогатої худоби молочних порід і буйволів [Ферм госп-ва Хм обл]. Того ж місяця появилось ще одне фермерське господарство «Бізон – 1» у с. Сахнівці Старокостянтинівського району. Його директором став В. Яснюк. Господарство спеціалізувалося на виробництві зернових, технічних культур і тваринництві, зокрема вирощуванні ВРХ молочних порід, буйволів, вівців і кіз [Ферм госп-ва Хм обл].

Дещо активніше стали формуватися фермерські господарства в 1993 р. Зокрема, в селах Гвардійське і Малашівці Хмельницького району були зареєстровані фермерські господарства відповідно «Вікторія» та «Світанок». Їх очолили І. Кулачок і П. Бондар. Вони спеціалізувалися на вирощуванні зернових, бобових та олійних культур [Ферм госп-ва Хм обл]. Фермерське господарство «Стронг» було започатковане у вересні 1993 р. в с. Загінці Деражнянського району. Його засновником став уже згаданий І. Перейма. В розпорядженні господарства був земельний наділ обсягом 30 га. Воно стало спеціалізуватися на вирощуванні фруктів [Ферм госп-ва Хм обл]. Практично

тоді ж зареєструвалося фермерське господарство «Жайвір–К» в с. Мазники, що на Деражнянщині. Під керівництвом І. Когута господарство на 62 га землі переважно спеціалізувалося на вирощуванні зернових, бобових і олійних, баштанових культур, овочів, коренеплодів й картоплі [Ферм госп-ва Хм обл].

Наступний етап у розвитку фермерства в Кам'янець-Подільському районі включав створення асоціації фермерських господарств «Дністер» на території Староушицької селищної ради, де незалежно господарювали 22 фермери. У зв'язку з обмеженою кількістю землі (в середньому 3-4 гектари на одне господарство), фермери, що увійшли до цієї асоціації, переважно займалися вирощуванням овочів та баштанних культур. Зросла і кількість фермерських господарств в Довжоцькій сільській раді, де були створені фермерські господарства в Ходоровецькій, Орининській, Грушківській сільських радах. Також нові фермерські господарства виникли в Дерев'янах, Нагорянах, Кадиївцях і Суржі [169, с.214].

Зміни в розвитку фермерського господарювання відзначилися позитивними тенденціями після прийняття Верховною Радою в червні 1993 р. Закону «Про селянське (фермерське) господарство», згідно з яким новостворені господарства були звільнені на три роки від сплати земельного податку, а також був чітко визначений порядок надання земельних ділянок для фермерських господарств. В районі була утворена комісія, яка оцінювала теоретичні знання і практичні навички осіб, які претендували на статус фермера. Після подання відповідних документів цим особам, згідно з рішенням сесії районної ради, надавали земельні ділянки у постійне користування. Після цього межі земель визначались межовими знаками, і голова фермерського господарства отримував державний акт на право постійного користування землею. Аналогічні документи були видачі усім фермерам. Після прийняття цього закону фермерські господарства виникли практично в усіх частинах району, таких як Гуменці, Калачківці, Кульчіївці, Смотричі, Червоні Чагарівці, Панівці, Чабанівці, Шустівня, Слобілша, Рихтівські Бори, Ніверці та Устя [185, с.124].

У деяких господарствах незалежних власників є землі, які можуть використовуватися для сільськогосподарської діяльності. Проте, держава передбачає недостатнє забезпечення їх необхідною технікою та фінансовою підтримкою. Дехто з колишніх колгоспників, спробувавши себе в ролі фермера, можливо, зіткнувшись з труднощами, вирішив повернутися до колективного підприємства. Були випадки, коли деякі фермери відмовлялися від земель, навіть більше десяти осіб на території Староушицької селищної ради. Також стало відомо про ситуації, коли право користування землею фермерів було припинено на рівні сесії районної ради або поданням сільських рад та органів земельних ресурсів. Наприклад, однією із таких ситуацій було ліквідація фермерського господарства Данильчука на території Колодіївської сільської ради.

У лютому – серпні 1994 р. розгорнули свою діяльність фермерські господарства Чернишова Василя Гавриловича в с. Антонівка Новоушицького району і Лучикової Марії Йосипівни у с. Шарки Деражнянського району. Обидва господарства спеціалізувалися переважно на вирощуванні великої рогатої худоби молочних порід, свиней і навіть буйволів. Восени розпочали своє функціонування фермерське господарство «Глорія» в с. Киликиїв Славутського району та «Свितязь» в с. Коров'є Теофіпольського району. Перше господарство очолила директорка В. Головка, друге – В. Цехместрук. Їх виробнича діяльність була пов'язана з вирощуванням зернових і технічних культур, фруктів та овочів [Ферм госп-ва Хм обл].

На початку жовтня 1995 р. було зареєстроване фермерське господарство «Пипи Євгена Вікторовича» в с. Немиринці Городоцького району, а в другій половині грудня 1995 р. постало фермерське господарство «Добродар» в с. Вишнопіль Старокостянтинівського району. Його засновником і директором став Ю. Іванюк. Вони спеціалізувалися головним чином на вирощуванні зернових, бобових, олійних, баштанових культур, овочів, коренеплодів і картоплі [Ферм госп-ва Хм обл].

Аналіз джерел і літератури показав, що від самого початку свого становлення фермерські господарства формували структуру виробництва самостійно, надаючи перевагу виробництву тих видів сільськогосподарської продукції, які були більш рентабельними. Передусім, такою групою слугувала рослинницька продукція, а в її структурі – зернові, зернобобові, технічні, баштанні і овочеві культури.

Створення та діяльність фермерських господарств щоразу наштовхувались на труднощі та перешкоди. В періодичній місцевій пресі пояснювалося це переважно трьома причинами. Однією з них була непослідовність державної політики в аграрному секторі і загалом в економіці та стабільності в Україні. «Віддаючи перевагу великим колективним підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах, українська влада поставила в нерівні умови господарювання з ними індивідуальні фермерські господарства». Першим держава списувала мільярдні борги й надавала на мільярди допомогу, то допомога фермерам була швидше символічною, ніж ефективною [0, с.275]. Другою були галопуючі ціни на засоби сільськогосподарського виробництва, запчастини до техніки та пальне. Ще однією причиною було те, що керівники сільськогосподарських підприємств у боязні масового виходу працівників для самостійного господарювання, який, на їхнє переконання, загрожував цілісності й самому функціонуванню колгоспів і радгоспів. Їх буквально силою тримали. Тим часом господарства буквально сипалися. Нерідко фермерам (і не тільки) доводилося збувати за безцінь вироблену продукцію і худобу, що погасити борги по зарплаті [Назарчук Худоби].

За даними соціологічного дослідження, яким охопили в 1993 р. шість областей, серед них і Хмельницьку, готовність до ведення самостійного господарства висловили в середньому 21 % опитаних. Головними умовами, необхідними для розвитку підприємництва, 35,7 % селян назвали стабільну економічну і політичну ситуацію, 12,7 виділення кредитів і 30,1 % – приватну власність на землю [Нечитайло Вільне, с.199].

В. Нечитайло справедливо відзначав, що «природі хліборобства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу [0, с.442]. Водночас професор основною причиною, яка гальмувала розвиток фермерського типу господарювання, називав «відсутність у державі всебічно відпрацьованої стратегії розвитку сільського господарства, невміле здійснення перетворень на селі, великий розрив між політико-правовою базою реформування сільськогосподарського виробництва» [Нечитайло Українське, с.402].

Тут варто наголосимо, що «якщо на початковому етапі ринкових перетворень фермерство розглядали як своєрідну віртуальну альтернативу колективному колгоспному ладу, то на наступних етапах, в міру наповнення інституційного середовища, яке оточувало фермерство і забезпечувало його функціонування законодавчими та нормативними актами, його роль поступово зростала, а виробництво ставало все ефективнішим. Слід зазначити, що від початку 2000-х років основною тенденцією розвитку фермерства України стало не лише збільшення кількості господарств, а й розширення розмірів землекористування» [Корчинський Фермерство, с.33].

Власне, ці тенденції привели до необхідності системних перетворень. Організаційно виробничі зміни в Україні, в свою чергу, привели до того, що станом на 1 січня 1999 р. всі колишні колгоспи – 10,8 тисячі – були перетворені в 7 тисяч КСП, 1 тисячу спілок селян, 0,6 тисячі акціонерних товариств, 0,3 тисячі агрофірм, 01 тисячі сільськогосподарських кооперативів і 1,2 тисячі інших формувань. Що ж до радгоспів, то дві третини їх трудових колективів віддали перевагу створенню КСП, 29 % – відкритих акціонерних товариств і 5 % – інших формувань [0, с.203].

Зазнали змін і державні переробні, агросервісні й інші підприємства агропромислового комплексу, перетворившись шляхом роздержавлення за класичною схемою майнової приватизації через обмін отриманих громадянами майнових сертифікатів на акції в новостворені відкриті

акціонерні товариства. Їх майнова приватизація відрізнялася від промислових підприємств тим, що 51 % акцій мали належати сільськогосподарським підприємствам і мешканцям сільської місцевості. Робилось це для того, щоб запобігти диктату цін на сільськогосподарську сировину з боку переробних і заготівельно-збутових підприємств АПК [0, с.9].

Безпосередньо долі селянського господарства стосувався Закон «Про селянське (фермерське) господарство»[0], який визначав економічні, соціальні і правові основи створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні. Важливо і те, що його схвально прийнято серед активної частини селянства яке вбачало можливість для реалізації своїх здібностей щодо ведення самостійного агробізнесу [0, с.30].

Тим не менше, чисельність селянських (фермерських) господарств помітно зростала. Із розгортанням земельної реформи, з отриманням додаткових земельних наділів, і особливо в результаті приєднання до них земельних часток, вилучених із загального масиву земель колективних сільськогосподарських підприємств у період їх реорганізації, а також зі створених на їх базі нових, функції багатьох особистих підсобних господарств розширилися.

Прикметною ознакою розвитку фермерських господарств у 1991–1995 рр. було те, що вони оформилися і функціонували трьох типів. Узагальнюючи досвід, професор В. Нечитайло назвав їх так: до першого типу належали сімейні господарства; до другого – міжсімейні фермерські господарства і до третього – кооперативні господарства. Зокрема, він в якості позитивного досвіду відзначив кооператив із 10 фермерських господарств «Мрія» в Здолбунівському районі Рівненської області та «Хлібодар», який об'єднував 17 фермерських господарств і обробляв 750 га землі у Городоцькому районі Хмельницької області[Нечитайло Укр селянство, с.159-163].Його основою стали фермерські господарства «Незгоди В. С.» з с. Немирівці, «Огородній» і асоціація фермерських господарств «Сквила» з с. Ліпобоки, що виникли в 1992 р.[Ферм госп-ва Городоцького району].

Як наслідок, більшу частину вирощеної продукції фермерські господарства стали спрямовувати на продаж, перетворюючи при цьому підсобні господарства в товарні. Якщо в 1991 р. їх в Україні налічувалося 2,1 тис., то у 1998 р. вже 39,9 тис. одиниць, або в 19 разів, а загальна площа їхнього землекористування зросла з 39,7 до 1036,9 тис. га чи у понад 26 разів. У подальшому змінювалася і частка фермерських господарств у виробництві валової продукції сільського господарства: в 2000 р. вона склала 2,1 %; у 2005 р. – 4,5 %, в 2010 р. – 4,8 %, у 2015 р. – 7,9 %, а в 2018 р. 9,3 %. Характерно, що обсяг валової сільськогосподарської продукції з 2000 по 2018 р. збільшився на 178,3 %, в тому числі у сільськогосподарських підприємствах – на 273 %, а в фермерських господарствах – на 803,7 % і в господарствах населення – на 119,4 % [0, с.10, 12].

Аналізуючи рослинницьку спрямованість розвитку фермерських господарств Хмельниччини, ми переконалися в об'єктивності обґрунтувань С. Дем'яненка, який пояснював, по-перше, тим, що «фермерство перебувало в стадії становлення, коли ще не було створено необхідної матеріально-технічної бази для розвитку тваринництва»; по-друге, відсутністю гарантій власності, що не стимулювало значних інвестицій у виробничі фонди й створювало перешкоди для довгострокового кредитування як неодмінної умови створення тваринницької галузі в фермерському господарстві; по-третє, недосконалістю цінового механізму на сільськогосподарську продукцію, коли закупівельні ціни на продукцію не забезпечують умов навіть для простого відтворення, а ринкові механізми формування цін і продовольчих ресурсів ще не сформовані [Дем'яненко, с.118].

Як зазначає Я. Федоренко, науковці по-різному визначають періодизацію обох реформ. Виокремлюється два етапи аграрних трансформацій. Перший – 1991–1999 рр. (становлення нових форм господарювання, заснованих на приватній власності на землю і майно), другий розпочався після 2000-го року і триває досі (завершення реорганізації колективних сільгоспідприємств та утвердження прозорості інфраструктури

аграрного ринку). Земельна реформа провадилася у три етапи. Перший (березень 1991 – листопад 1994 р.) був пов'язаний із інвентаризацією земельного фонду України з визначенням юридичних і фізичних осіб, які були власниками певних земельних масивів або ділянок, створювали резервні фонди земель з метою їх подальшого перерозподілу та використання за цільовим призначенням[0, с.172].

На другому етапі (1994–1999) проведено безоплатну передачу землі в колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції на добровільних засадах, виходячи з того, що земля повинна належати тим, хто її обробляє. Проведено поділ земель, які були передані до колективної власності, на земельні частки (паї) без виділення їх в натурі і видані документи – сертифікати на право приватної власності на земельну частку (пай). Третій етап розпочався у грудні 1999 р. – з моменту реорганізації колективних сільгосп підприємств. І багато хто вважає земельну реформу незавершеною до цього часу[0, с.172-173].

Йдеться про радикальну перебудову аграрних відносин, основу якої становить законодавство, що забезпечує ліквідацію монополії державної власності на землю, перерозподіл землі, істотну зміну соціально-економічної структури сільського господарства. Можна стверджувати, що основу лібералізації аграрних відносин складає приватна власність на землю і майно. Тому законодавство закріплює право аграрного підприємництва і свободу конкуренції, яка може бути обмежена лише законом [0, с.42].

Нарешті, у грудні 1991 р. було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» [0], в якому фермерство визначено: «є формою підприємництва громадян України, які виявили бажання переважноособистою працею членів цього господарства виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою і реалізацією». Тобто, фермерство визначається лише як різновид приватної підприємницької діяльності українських громадян. З одного боку, це був величезний крок вперед, оскільки влада все ж визнала ефективність

приватного підходу у сільському господарстві і необхідності реформ. Загалом, норми цього Закону продовжували тексти Закону «Про оренду» та Земельного кодексу.

Вектори діяльності фермерських господарств як вид аграрного підприємництва зі створенням юридичної особи, пов'язаної із виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства визначалися такими принципами, як:

- самостійний вибір діяльності і вільний найм працівників;
- залучення на добровільних засадах до здійснення фермерської діяльності майна та коштів юридичних осіб та громадян, зокрема на засадах оренди;
- повна свобода у формуванні програми діяльності, виборі постачальників ресурсів і споживачів виробленої продукції, встановлення цін відповідно до чинного законодавства;
- залучення матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством;
- вільне розпорядження прибутком (доходом), що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення фермерським господарством зовнішньоекономічної діяльності, використання ним належної йому частки валютної виручки на свій розсуд;
- майнова та інша відповідальність за результати господарської діяльності.

Фермерське господарство здійснює свою діяльність на основі Статуту. Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, яким виповнилось 14 років, та інші родичі, які об'єдналися для роботи в цьому господарстві. Можливе також створення фермерського господарства і однією особою. Особи, які працюють в фермерських господарствах за

трудовим договором (контрактом) не можуть бути його членами. Фермерське господарство саме визначає напрямки своєї діяльності, обсяги виробництва і форми реалізації продукції, необхідні умови по забезпеченню ефективного використання землі, збереженню і поліпшенню її родючості[0, с.83-84].

Згідно з нормами Закону «Про селянське (фермерське) господарство», фермерам дозволялося отримати до 50 га землі сільськогосподарського призначення, а загальний обсяг фермерських наділів становив до 100 га. Селянин міг отримати землю від сільських чи міських громад у приватну власність або оренду (тимчасову або довічну). Фермер міг приватизувати орендовану землю, якщо 6 років працював на ній. Він також отримував право власності на увесь реманент і відповідну техніку. Надавати чи відбирати землю були уповноважені місцеві ради, котрі формували відповідний земельний фонд у своїх громадах. Декларувалась також економічна допомога з-боку держави, але без конкретики. Проте, законодавство України не поспішало відкривати ринок землі, купівля/продаж землі усе ще була заборонена, таким чином фермери не могли збільшувати свої земельні наділи, але могли орендувати одразу кілька ділянок і приватизувати їх.

Проте реально Закон «Про фермерське господарство» не міг запрацювати без відповідних змін до Земельного кодексу та інших законодавчих актів, прийнятих іще в радянський період, оскільки вони не відображали реальну ситуацію в українській економіці. Лише у 1992 р. відбулись значні зміни в українському законодавстві, що дали змогу утворити реальну правову базу для розвитку фермерських господарств. 30 січня 1992 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про форми власності на землю» [0], який офіційно проголошував приватну власність однією із форм земельної власності. Але ще більші зміни правового характеру принесла нова редакція Земельного кодексу України, прийнятого 13 березня 1992 р. Верховною Радою. Цей новий Земельний кодекс дуже детально регламентував земельні відносини у фермерських господарствах, форми власності і оренди, загалом усе це сприяло подальшому розвитку індивідуального селянського

господарства. Проте прийнята того ж дня постанова ««Про прискорення земельної реформи» переклала реалізацію реформи із парламенту на уряд, що загальмувало подальший розвиток фермерства, оскільки уряд усе ще працював за радянським законодавством і не розумів механізмів ринкової економіки. На переконання М. Долинської, це стало початком другого етапу становлення фермерського землекористування [0, с.150].

Певну роль в формуванні і становленні фермерських господарств відіграла постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу» від 29 липня 1992 р. № 423[0]. Слід відзначити, що вона до цих пір залишається чинною причому жодних змін і доповнень. Сфера її правового регулювання практично повністю покривається вищезгаданим із Законом «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Прийняття Земельного кодексу покликано було дати поштовх до старту земельних реформ в Україні, оскільки його 6 стаття засвідчувала право членів колгоспу чи радгоспу отримати у приватну власність власний наділ землі обсягом до 50 га ріллі. Але для того щоб реально запустити цей механізм довелося у грудні 1992 р. прийняти окремий Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок», в якому було сформовано відповідний порядок передачі ділянок у приватну власність. Він передбачав Утворення Державного земельного фонду (утворений того ж 1992 р.) і складання списків осіб із трудових колективів, котрі мали право на приватизацію ділянок. У випадку ліквідації колгоспу чи радгоспу, його члени мали право отримати пай. Окрім того, було утворено механізм спадкування паїв від батьків до дітей. Загалом, до кінця 1992 р. земельна реформа так і не була розпочата.

Якісні зміни у земельних відносинах і зокрема в статусі фермерства відбулись після прийняття 22 червня 1993 р., коли були внесені зміни та

доповнення до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», що став новою редакцією «фермерського закону» [**Error! Reference source not found.**]. Друга частина статті 9 вищезгаданого закону офіційно надавала фермерським господарствам статус «юридичних осіб». Окрім того, право на заснування фермерського господарства офіційно отримували громадяни України і навіть цілі фермерські родини. При цьому, уся власність у сімейних господарствах була сумісною, хоча Закон визначав порядок укладання відповідних контрактів всередині господарств.

Наступні значні зміни у правовому статусі фермерських господарств України і загалом у поземельних відносинах відбулися після обрання Президентом України Л. Кучми. Імпульс цьому дав виданий ним у 1994 р. Указ «Про невідкладне прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва»[Про невідкладне прискорення]. Відповідного до його норм, земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Утворення нових господарств і передача землі у приватну власність можлива лише на добровільних засадах. Було також визначено порядок передачі землі новим приватним власникам і «розпаювання» колективних господарств за згодою трудових колективів. Завдяки цьому, до кінця 1994 р. було приватизовано 3,7 млн га ріллі або 8,9 % усіх земель із земельного фонду. Близько 6,7 млн. осіб отримали сертифікати на володіння землею.

8 серпня 1995 р. набув чинності ще один Указ Президента «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» [Про порядок паювання земель], згідно з яким землі колгоспів і радгоспів підлягали паюванню, їх землі передавались членам колективних підприємств. Також право на земельні ділянки мали пенсіонери, що працювали у колгоспах (радгоспах) чи кооперативах. Також паї могли бути продані чи куплені, що хоча б частково відкривало ринок землі в Україні і сприяло створенню великих фермерських господарств. Але все ще залишалося обмеження на володіння земельними наділами: не більше 50 га ріллі. Досить швидко, всього за кілька років,

зникли майже всі колективні господарства і до кінця 1995 р. вони мали у власності всього 1,5 % землі України. Тому якщо в 1991 р. в Україні було лише 82 фермерських господарства, то у 2007 р. їх уже налічувалося вже 43450 [0].

Загалом розвиток фермерських господарств через призму реформ в аграрному секторі економіки засвідчив не лише юридичні, виробничо-технологічні, прибуткові проблеми в їх функціонуванні, а й необхідність врахування зростаючої ролі та зміцнення конкурентоспроможності агрохолдингів, яким держава стала віддавати перевагу, і перешкоди та проблеми, передусім заниження цін вироблену ними продукцію, ускладнення збуту та реалізації продукції, перманентні інфляційні процеси, малодоступні кредитні ресурси й державні дотації, що позначалося негативно на їх конкурентоспроможності.

3.2. Особливості становлення і поступу фермерського руху в краї у 1996–2000 рр.

На українських незалежних теренах, у тому числі й на Хмельниччині, перші фермерські господарства починають свій розвиток у 1989–1990 рр. Фермери перейняли передовий досвід ведення фермерства у закордонних партнерів, які не лише господарювали на землі, але й також вели ефективно та раціональне землевикористання. Щоправда, в Україні здавна існували як об'єктивні так і суб'єктивні причини появи нових суб'єктів агровиробництва, а саме: селянських фермерських господарств. До об'єктивних причин генезису фермерства в Україні належать: багатукладність сільського господарства, а також хуторське розселення; до суб'єктивних причин слід віднести прийняття законодавства, яке сприяло розвитку різних форм

власності і суттєвому збільшенню розмірів наданих земельних ділянок під господарювання фермерів [0, с.13; Долинська автореферат канд дис].

Відправною точкою становлення землекористування сучасних фермерських господарств і початком першого етапу становлення фермерського землекористування як в Україні загалом, так і на Хмельниччині зокрема, слід вважати грудень 1990 р. Старт йому, як ми вже зазначали, дало ухвалення Верховною Радою України 18 грудня 1990 р. кількох принципово важливих законодавчих актів: Земельного кодексу Української РСР, постанови «Про порядок введення в дію Земельного кодексу Української РСР» та «Про земельну реформу».

Після розпаду СРСР та утвердження державної незалежності Україна володіла значним потенціалом для подальшого розвитку та ефективного функціонування аграрного сектора економіки. Однак на становищі сільського господарствадосить сильно позначилась загальноекономічна криза 90-х рр., зокрема розбалансування міжгосподарських зв'язків, інфляція, розлад фінансово-кредитної системи, зростання диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію тощо. У цей період відбулася зміна структури сільськогосподарського виробництва за категоріями господарств на користь господарств населення, які виявилися стійкішими до негативних наслідків економічної кризи (насамперед завдяки більшій автономності та меншій потребі в енергетичних ресурсах, засобах виробництва, орієнтації на задоволення власних продовольчих потреб, мобільності та вищій мотивації праці тощо). Проте чи не найголовніше полягало в тому, що цей період також відзначається початком процесу ринкової трансформації, пов'язаної передусім із реформуванням земельних відносин на селі[0, с.27-28].

У часі це співпало з моментом, коли в Україні назріла гостра необхідність у новій аграрній політиці, котра б сприяла розв'язанню завдань із: а) повного припинення руйнування, поступового відновлення й розбудови соціальної інфраструктури; б) припинення деградації та поступового зміцнення демографічно-відтворювального потенціалу сіл та інших

населених пунктів; в) прискорення і доведення до логічного завершення аграрних реформувань, передусім у частині земельних і майнових відносин власності; г) створення передумов для формування на селі реальних власників і господарів; д) створення реальних можливостей для поетапного становлення та утвердження на селі й в усій системі АПК приватного сектора; е) відкриття простору для прояву потенційних можливостей різних форм господарювання, кооперативних відносин і ринкової інфраструктури [0, с.291].

Першоосною була Постановою Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. №563-ХІІ «Про земельну реформу» [0] та ін. З 1996 р. в Україні почалося паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, що, зокрема, здійснювалося відповідно до вище зазначеному Указу Президента України від 8 серпня 1995 р. №720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям». До грудня 1999 р. здійснювалась поступова реорганізація колгоспів і державних підприємств, формувалися колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Такі перетворення також здійснювалися за підтримки міжнародних проектів. Незважаючи на це, реформування відбувалося досить повільно, непослідовно, оскільки була відсутня чітка програма реформ на державному рівні [0].

Упродовж 1991–2000 рр. розвиток фермерського господарства в Хмельницькій області і в цілому в Україні пройшов два етапи з п'яти основних етапів розвитку фермерства в Україні протягом 1991–1991 рр. [0, с.125]. Наступний етап (третій) етап правового регулювання фермерського землекористування в Україні, а відтак і функціонування фермерських господарств, розпочався з прийняття 25 жовтня 2001 р. Верховною Радою України Земельного кодексу України, тобто фактично з 1 січня 2002 р. – з часу набрання чинного вищого земельного акту держави[0, с.150].

Становлення, розвиток і діяльність фермерських господарств на Хмельниччині і в усій Україні ґрунтувалися на таких принципах, як:

- *добровільність створення господарств;
- *самостійне формування програми діяльності, вільний вибір її видів, партнерів та форм взаємовідносин з ними;
- *право вільного найму працівників;
- *забезпечення та надійний захист права власності фермера на землю, засоби виробництва, вироблену продукцію;
- *вільне розпорядження доходом після внесення платежів, передбачених законом;
- *самостійне встановлення цін на вироблену продукцію відповідно до законодавства[Фермерське госп-во].

Чернівецький вчений-географ М. Заячук на прикладі фермерських господарств Херсонської області запропонував їх класифікацію за такими ознаками, як: а) за типом і часом утворення; б) за розміром; в) за забезпеченістю землею; г) за структурою зайнятості трудових ресурсів; д) за виробничо-територіальними типами; е) за глибиною спеціалізації; є) за рентабельністю; ж) за обсягом виробництва продукції; з) за рівнем продуктивності [0, с.51]. В своїй статті про класифікацію фермерських господарств Херсонської області дослідник виділив чотири періоди за часом утворення: 1) фермерські господарства першого етапу (1992–1995 рр.); 2) фермерські господарства другого етапу (1996–1999 рр.); 3) фермерські господарства третього етапу (2000–2005 рр.); 4) фермерські господарства четвертого етапу (із 2005 р. і дотепер). Даючи характеристику чотирьох періодів розвитку фермерських господарств в Україні, він відзначив їх сутність та особливості

У своєму становленні розвитку фермерські господарства Хмельниччини, як і всієї України, пройшли чотири етапи, що вирізнялися змінами в чисельності, розмірами площ землекористування, обсягами виробленої продукції та іншими показниками. Зокрема, перший етап, який

охоплював 1991–1995 рр., відзначався суттєвою державною підтримкою фермерських господарств, зацікавленістю селян і органів місцевого самоврядування у розпаюванні землі, низкою трансформаційних перетворень в економіці, які в сукупності зумовили доволі швидкі темпи появи та функціонування фермерських господарств. До прикладу, протягом 1992–1995 рр. в Україні їх чисельність зросла із кількох сотень до близько 34,8 тисячі, а площа землекористування досягла більш як 786,4 тис. га [0, с.81].

Другий етап, який хронологічно охоплював 1996–1999 рр. і названий у літературі як етап утвердження фермерського укладу, характеризувався зростанням чисельності фермерських господарств до 38429 [0, с.109, 110], однак неефективною ціновою та кредитною політикою, обмеженими можливостями Українського державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств, поглибленням внутрішньогосподарських проблем – фізично та функціонально застаріла матеріально-технічна база, проблеми зі зберіганням, реалізацією та переробленням виробленої сільськогосподарської продукції та ін., що значно загальмували темпи розвитку фермерства[0, с.81].

У 1991 р. їх налічувалось 27 тис. одиниць, з загальною площею сільськогосподарських угідь 52,5 тис. га. У перші роки незалежності України фермерство розвивалось бурхливими темпами і на початку 1993 р. кількість фермерських господарств уже становила 30,3 тис. з площею сільськогосподарських угідь 635,1 тис. га. Подальші темпи росту фермерських господарств сповільнюються.

Друга половина 90-х рр. ХХ ст. відзначалася на Хмельниччині зростанням чисельності фермерських господарств, збільшенням їхніх земельних угідь і відповідно вирощеної й реалізованої продукції. Зокрема, в **1996 р.** виникли фермерське господарство «Тополине» в с. Закупне Чемеровецького району (директор Ю. Марущак) і селянське (фермерське) господарство «Тетяна» в с. Ружичанка Хмельницького району (директор В. Буняк); у **1997 р.** – фермерські господарства «Калинонька» в с. Губин

(директор М. Гулка), «Колос» у Полонному (директор Р. Скримський), «Світанок» у с. Кутківці Чемеровецького району (директор В. Процюк) та «Фурман» в с. Хоптинці (директор О. Фурман) і «Тринька» у тому ж селі Городоцького району; **в 1998 р.** – фермерські господарства «Вільний селянин» у Білогір'ї (директор Т. Матвієць), «Людмила» в с. Яхнівці Волочиського району (директор В. Іващук), «Деметра» в с. Гриців Шепетівського району (директор Б. Біленький), «Огайо» в с. Новоставці Теофіпольського району (директор О. Петринюк), «Зоря» в с. Юринці і «Хутір» у с. Водички Хмельницького району (відповідно директори Л. Дроворуб і О. Гнаповський), «Парамей» у с. Кремінна Городоцького району (директор М. Парамей) і селянські (фермерські) господарства Демчишина Г. М. в с. Зеленче Дунаєвецького району (директор Г. Демчишин), «Лиса Гора» в с. Міцівці того ж району (директор Й. Карвацький) й «Надія» в с. Йосипівка Старокостянтинівського району (директор В. Шкляр), «Полква» в с. Ямпіль Білогірського району (директор І. Шевчук); **у 1999 р.** – селянське (фермерське) господарство «Мрія» в с. Верхівці Хмельницького району (директор С. Боярчук) і фермерські господарства «Бестхоф» у Теофіполі та «Рада» в с. Малий Лазучин Теофіпольського району (директори В. Сорока та А. Квятковський) і **в 2000 р.** – селянські (фермерські) господарства «С–Іванна» в с. Балин Дунаєвецького району (директор С. Білий), «Кондратюк П. К.» у с. Грузевиця, «Криниченька» в с. Шрубків Хмельницького району (директори П. Кондратюк і В. Величко), «Манятин» у с. Манятин Шепетівського району (директор С. Конончук), «Мрія» в с. Верхівці Хмельницького району (директор С. Боярчук), «Оріана» в Ярмолинцях (директор В. Андрушко), «Надія» в с. Вихилівка і «Поділля в с. Правдівка Ярмолинецького району (відповідно директори О. Плавущка і О. Лохвицький), «Мендрик А. О.» в с. Маниківці Деражнянського району (директор А. Мендрик), «Ранок» у с. Волудринці Хмельницького району (директор В. Басун), «Туоро» в с. Баламутівака Ярмолинецького району (директор О. Сабадаш), фермерські господарства «Грищук» у с. Цівківці

Новоушицького району (директор В. Грищук), «ЕкоЗемля», «Лан» у с. Черче Чемеровецького району (директор А. Ліщук), «Світанок» у с. Микулин Полонського району (директор С. Конончук), «Є Надія» в с. Нестерівці, «Ілона» в с. Миньківці, «Тарас» у с. Зеленче та «Ядзвина» в с. Чаньків Дунаєвецького району (директори О. Лісецький, Г. Алексєєва, Т. Мартинюк і В. Матвєєв), «Бачука Миколи Григоровича» в с. Сербинівка, «Степан» у с. Сахнівці Старокостянтинівського району (директори М. Бачук і Р. Бабкін) і «Яромирське» в с. Велика Яромирка Хмельницького району (директор П. Болотюк) та інші [Фермерські господарства].

Загалом в Україні у 2000 р. після реорганізації КСП налічувалось 42,2 тис. ферм (зокрема, 1254 ферм було створено у процесі реформування КСП). Загальна площа їх сільськогосподарських угідь збільшилась майже у 2 рази порівняно з 1999 р. і становила 2379,9 тис. га [0].

В ході третього етапу, що складав 2000–2005 рр., були реалізовані державні ініціативи, пріоритетне місце серед яких посіло ухвалення нового Земельного кодексу. В Україні спостерігається нова хвиля зростання кількості фермерських господарств і збільшення площ їхніх землекористувань. Отож, якщо в 2000 р. їх кількість склала 38428, то в 2005 р. – 42445 [0, с.110]. Зростання земельних наділів досягнуто переважно завдяки оренді земельних паїв. Також інтенсивніше фермери залучають інвестиції та впроваджують іноземні технології, як наслідок, підвищують конкурентоспроможність продукції та розширюють ринки збуту [0, с.81].

На четвертому етапі, початок якого датований 2005 р. і який продовжується до нинішнього часу, характерною є тенденція до стабілізації, а в окремих регіонах – до скорочення чисельності фермерських господарств за одночасного укрупнення окремих високорентабельних ферм і об'єднання дрібних у кластери, спілки тощо. Якщо порівняти 1990 і 2010 рр., то цілком очевидною динаміку їх зростання від 82 (мали в користування 2 тис. га сільськогосподарських угідь) до 41,7 тис. [0]. Ось чому їх чисельність у 2015 р. склала 39169, проти 42445 у 2005 р. [0, с.110].

Принципово важливим є той факт, що багато фермерів вихід із скрутного становища в ринкових умовах бачить саме в створенні фермерських кооперативів, які являють собою добровільне об'єднання фермерів, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності. Основне призначення фермерського кооперативу – надання послуг його членам[0, с.100].

До чинників, які вплинули на такий процес, окрім «традиційних» проблем (слабка матеріально-технічна база, відсутність власних потужностей для перероблення продукції, забезпечення добривами, насінням тощо), додалися обмежені можливості з реалізації виробленої продукції й активізація посередників та ін., це спричинило зниження показників рентабельності [0, с.81].

В науковій літературі відзначається, що загальна спеціалізація фермерських господарств в Україні має рослинницьке спрямування, яке С. Дем'яненко пояснює: по-перше, тим, що вони в Україні ще перебували на стадії становлення, коли ще не було створено необхідної матеріально-технічної бази для розвитку тваринництва; по-друге, відсутністю гарантій власності, передусім на землю, що не стимулює до істотних інвестицій у виробничі фонди, пов'язані з розвитком тваринницької галузі в фермерських господарствах [0, с.118].

Підсумовуючи розгляд питання, можна повністю погодитися з висновком провідних вітчизняних вчених-економістів, що становлення мережі фермерських господарств на Хмельниччині і загалом в Україні, як і в цілому сучасної системи аграрного виробництва, виявились «результатом пристосування сільськогосподарської галузі до реальних умов функціонування національної економіки в період її ринкового трансформування» [0, с.13].

Розглянемо досвід діяльності конкретних фермерських господарств. Об'єктом для аналізу ми вибрали два фермерських господарства, розміщених у Хмельницькій області, засновником яких є один фермер. Перше

господарство було засноване у 1997 р. і зареєстроване як фермерське господарство «Надія» в с. Шумівці Хмельницького району, друге – у 2000 р. як фермерське господарство «Туоро» в с. Баламутівка Ярмолинецького району. У першому господарстві земельна площа становить 31 га, з яких 2 га – власний земельний пай господаря, 10 га – землі виділені під ведення фермерського господарства (так зване «фермське поле»), а решта 19 га – земля орендована у 10 пайовиків, які проживають на території с. Шумівці та с. Ружичанка. Друге господарство розміщене виключно на землях, виділених для ведення фермерського господарства (22 га).

Заснував фермерські господарства О.Сабадаш, який має аграрну економічну освіту, практичний досвід діяльності у сільському господарстві із 1985 р. та проживає на території сільської ради, де функціонує фермерське господарство «Надія». В особі фермера представлений універсальний працівник – технік, технолог, організатор виробництва і підприємець одночасно. Економічна освіта дала можливість фермеру оперувати знаннями у сфері підприємництва, менеджменту, економіки та права.

Слід відзначити, що, за словами фермера, у Хмельницькій області для фермерства із самого початку його заснування виділялися найгірші, майже непридатні для використання землі. Також із боку місцевих Рад чинився опір в кількості виділеної землі. Наприклад, О.Сабадашу було відмовлено у виділенні більшої площі землі, мотивуючи її нестачею у землях запасу. Водночас була виділена земля міському жителю та для потреб школи, яка до теперішнього часу не використовується.

Оскільки досліджувані фермерські господарства були створені не на початку фермерського руху в Україні, господар не мав можливості отримати техніку в рахунок свого майнового паю чи купити списану техніку колгоспів, КСП, радгоспів, або за доступними цінами придбати нову. Нині фінансовий стан не дає можливості закупляти нову техніку, а тому із власної техніки у фермера є закуплений у 2008 р. за 10 тис. доларів США комбайн «Домінатор»

1986 р. випуску, списані трактори Т-25, ЮМЗ, і в напружені періоди роботи орендується трактор МТЗ-82 та вантажний автотранспорт.

Перевагою фермерських господарств О. Сабадаша є розміщення їх поблизу міста, особливо фермерського господарства «Надія», що дає змогу розширювати площі під овочеві культури. Проте як грамотний господарник фермер дотримується сівозміни, а тому вирощує й інші культури. Зокрема, у 2010 р. було засіяно 5 га під пшеницю, 5 га під горох, 5 — під ячмінь, 1 га під картоплю, 4,5 га під інші овочі, а решта землі перебувала під паром, на якому восени засіяно озимину.

За результатами 2010 р. рівень рентабельності картоплі та овочів становив приблизно 50 %, зернових — майже 40 %. Фермерське господарство, завдяки своїм невеликим розмірам та географічному положенню не має проблем із реалізацією продукції. Значна частина зернових культур реалізується місцевим селянам та видається як плата за паї. Так, зокрема у серпні 2010 р. реалізаційна ціна на пшеницю та ячмінь становила 1200—1300 грн за тонну. На пай фермером видавалося 8 ц зерна та 50 кг капусти. Овочі реалізуються членами сім'ї фермерського господарства протягом року на міському ринку, що дає можливість господарю постійно мати у своєму розпорядженні обігові кошти.

Успішний розвиток фермерських господарств О. Сабадаша багато в чому залежить від особистих характеристик їх власника та високого рівня професійної підготовки. Зокрема до якісних характеристик фермера як особи ми віднесли б здоров'я, знання технології вирощування сільськогосподарських рослин, вміння реально оцінювати можливості виробництва того чи іншого виду продукції та знаходити контакт із людьми як на роботі, так і в побуті, жорсткий самоконтроль та зосередженість на роботі, наявність економічних знань, що дало звичку систематично складати план та слідкувати за його виконанням. Це ще раз підтверджує той факт, що високий рівень професійної підготовки обов'язковий для ефективного ведення фермерського господарства. Розглянувши практичного діяльності

фермерських господарств О.В. Сабадаша, Т. Яворська приходиться до цілком обґрунтованого висновку про те, що «фермер має найвищу із можливих мотивацію до ефективної праці, зацікавлений у високих результатах господарської діяльності і несе за неї особисту відповідальність» [0, с.49-50, 51].

Перше десятиліття показало, що поява і збільшення числа фермерських господарств у регіоні відбувалося в умовах «роздержавлення та приватизація землі, реорганізація сільськогосподарських підприємств, які відкрили можливість для розвитку різних форм аграрного виробництва на засадах приватної власності.»

Основні причини, що стримують розвиток фермерських господарств, визначені у Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки [Концепція розвитку фермерських господарств]. До них належать:

- відсутність цілісної послідовної державної політики, спрямованої на підтримку фермерських господарств, які мають в обробітку на праві власності та користування земельні ділянки загальною площею не більше 100 гектарів;

- низький рівень диверсифікації економіки сільських територій, що призводить до міграції сільської молоді, високого рівня безробіття та низьких доходів сільського населення, руйнування соціальної та інженерної інфраструктури;

- низька рентабельність та конкурентоспроможність фермерських господарств на локальних ринках збуту сільськогосподарської продукції;

- низький рівень можливостей щодо залучення фінансових ресурсів та інвестицій для функціонування і розвитку фермерських господарств;

- неможливість залучення земельних ресурсів для іпотечного кредитування; - низький рівень технічного та технологічного забезпечення;

- неможливість набуття у власність земель, які перебувають у користуванні фермерських господарств (зокрема постійному користуванні);

– низький рівень конкурентоспроможності з питання можливості підвищення розміру пропонованої орендної плати за використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення порівняно з великими сільськогосподарськими товаровиробниками [Амонс Фермерські, с.24].

3.3. Місце фермерських підприємств у господарському комплексі та їх вплив на економіку краю.

Фермерські господарства беззаперечно є важливою складовою аграрної сфери економіки України. Згідно нової редакції закону виділяються можливі чотири форми фермерського господарства, а саме: 1) фермерське господарство – юридична особа; 2) сімейне фермерське господарство – юридична особа; 3) фермерське господарство – фізична особа-підприємець; і 4) сімейне фермерське господарство – фізична особа-підприємець [Осипова Питання, с.].

Вони забезпечували достатньо ефективне використання ресурсів сільського господарства, оскільки повною мірою реалізовували економічну зацікавленість самих виробників, які переважно і виступали власниками ресурсів, або використовували їх в окремих із них на умовах оренди [Амонс Фермерські, с.26].

Як і в Україні в цілому, так і на Хмельниччині зокрема, найбільше кількісне зростання фермерських господарств і їхніх земельних площ відбулося у 2000 р. Ключовим у цьому процесі стало виконання Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. [Корчинський, с.34].

Вивчення джерел і наукової літератури дає підстави для ствердження про те, що фермерські господарства мали ряд переваг над іншими формами сільськогосподарських підприємств як на рівні Хмельниччини, та і загалом України. Тому мають всі передумови для розвитку, а їх розвиток залежить від

стабільності, як політичного так і економічного характеру. Дослідження сучасного стану діяльності фермерських господарств Херсонської області свідчить про суттєву неоднорідність їх виробничо-ресурсного потенціалу. Малі господарства мають більшу залежність від ресурсозабезпеченості проти великих, що значно зумовлює рівень їх конкурентоспроможності.

У 1996–2000 рр. фермерські господарства Хмельниччини, як і більшості регіонів України, виступало «однією з основних професійних діяльностей та важливим взаємопов'язуючим елементом організаційної системи сільськогосподарського виробництва при тому, що головною проблемою фермерства» [Гнатишин Фермерські, с.20], була не стільки відсутність можливостей адаптуватися до змінних правил конкуренції, скільки соціальні наслідки швидкої реструктуризації і модернізації.

Фермерство відзначалося високим ступенем адаптивності до ринкових сигналів, гнучким реагуванням на ринкову кон'юнктуру через зміни виробничих програм, спеціалізацією і диверсифікацією господарської діяльності. Хоча, за оцінкою М. Осипової, не фермерство, а українські агрохолдинги забезпечували левову частку українського агроекспорту. Тому якнайшвидше створення сприятливих умов для функціонування фермерських господарств в Україні важливе як для подолання занепаду села, так і для впорядкування організаційної структури сільського господарства відповідно до європейських стандартів [Осипова Питання, с.22-23].

Для конкурування на ринку фермерам необхідно вирішувати певні завдання. Важливо не тільки виростити продукцію, а й зберегти і вигідно її реалізувати. Одним з дієвих заходів адаптації фермерських господарств до ринкових умов є сільськогосподарська обслуговуюча кооперація, яка дозволить фермерам разом з іншими товаровиробниками отримати найвищу вигоду від участі в ринковій діяльності та зосередити свою увагу на ефективнішому використанні виробничого потенціалу.

Сільськогосподарські підприємства, а також частково досвід функціонування фермерських господарств Хмельниччини, як і загалом

сільськогосподарських підприємств України, засвідчив, що, крім основної діяльності, вони надавали різноманітні послуги населенню конкретних населених пунктів. Найбільш поширеними серед них були: виконання технікою підприємств окремих агротехнічних робіт, зооветеринарне обслуговування поголів'я худоби, використання транспортних засобів для здійснення вантажоперевезень, послуг підсобних виробництв (млин, пилорама тощо), постачання частини кормів особистим селянським господарствам у формі плати за оренду земельних паїв підприємствами. Отож розвиток трудових відносин сільськогосподарських підприємств із сезонними працівниками став однією з форм їх співпраці з особистими селянськими господарствами. Досконалішою формою відносин між сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами та особистими селянськими господарствами є їх кооперування для виробництва продукції, її переробки та збуту [Дмитришин, Бринзей. Формування, с.58].

Нещодавно, а точніше 5 жовтня 2023 р. в Хмельницькому було презентовано консультаційний Центр розвитку фермерства «Врожай Перемоги». Його потребу обґрунтувала голова Буковинської агенції регіонального розвитку Т. Лебухорська, підкресливши, що ««Як і будь якому бізнесу, фермеру важливо орієнтуватися на споживача і майбутні канали продажу. І думати про них потрібно не тоді, коли врожай вже зібрано, а ще перед посівною. Адже спосіб продажу визначає вимоги до продукції, наприклад, сорт, поживна цінність, розмір, колір та інші параметри. А це потребує зміни підходів до ведення свого бізнесу, і саме з цим може допомогти наш Центр». Серед ключових напрямків його роботи з надання послуг фермерам виділено:

1. Сільськогосподарське виробництво – плодоовочевий напрямок: підготовка ґрунту, підбір сортів та гібридів, система живлення, система захисту та допомога у пошуку допоміжних продуктів, нішеві культури.
2. Плодово-овочева переробка – післязбиральна доробка, організація переробки, сертифікація, НАССР.

3. Інноваційні технології у плодоовочівництві – точне землеробство, діджиталізація, системи зрошення, вертикальне вирощування.
4. Стале сільське господарство – способи екологічно-безпечного ведення сільського господарства, зменшення карбонового сліду в рослинництві, органічне сільське господарство.
5. Управління бізнесом – стратегія, бізнес-план, оподаткування, управління фінансами, юридичні питання.
6. Маркетинг та продажі – маркетингова стратегія, гуртовий та роздрібний продаж, HoReCa, farm to fork, реклама, SMM.
7. Фінанси – залучення грантів, кредитів, інвестицій[На Хмельниччині].

Отже, колгоспно-радгоспна система була приреченою. Але це не означає, що її розпад потрібно було пустити на самоплив, що практику "прихватизації", здійснювану в промисловості, слід було перенести и на багатостраждальне сільське господарство. Проголосивши лозунг формування багатоукладної економіки, держава, як показало кинула напризволяще не готові до самостійного виживання, конкуренції фермерські господарства. Більше того, вона навіть не виконувала не виконує тепер щодо нього навіть тих своїх функцій, які могла виконувати за призначенням.

Прикладом цього є історія, яку опублікував фермер В. Макогон. У 2002 р. він вирощував цукрові буряки. Уклав угоду з Кам'янець-Подільським цукровим заводом щодо збуту його своєї продукції. В оптимальний строк виконав умови і відправив буряки на завод. У відомчій лабораторії підприємства зробили аналіз сировини і встановили скидку на ФЗ – 30%. Оскільки завод у цій сфері – єдина контрольна інстанція, він був змушений погодитись з його оцінкою якості своєї продукції. Коли ж прийшов час виконувати умови угоди, то заводом жодної копійки не було перераховано на рахунок мого господарства, жодного кілограма цукру або іншої продукції від «партнера» не одержав[131, с.139]. Та найприкрішим було те, що господарі і представники адміністрації заводу в присутності місцевого керівництва так і

не змогли пояснити, чому вони не виконують своїх зобов'язань. Відбулася мовчанню і влада. Якщо йдеться про сплату податків (а їх фермер має майже 20), то активність влади очевидна, а коли треба захистити виробника, то, виявляється, владні структури не мають необхідних важелів впливу на порушників закону. Якщо країна взяла курс на розбудову ринкової економіки, а закони, на яких ґрунтується ринок, у ній порушуються або ігноруються, то така країна приречена на розбалансованість економіки, спад виробництва і т.д.[131, с.139-140].

У період із 1996 по 1999 р. в селянських (фермерських) господарствах відбулися позитивні зміни щодо поголів'я худоби, які видаються значущими в контексті всієї країни. Наприклад, у Хмельниччині, яка у середині 90-х рр. посідала 18-е місце в Україні за поголів'ям великої рогатої худоби, 20-е за чисельністю корів і 14-е за кількістю свиней, в 1999 р. вона піднялася в цих рейтингах відповідно на 4, 8 та 3 позиції [Додаток 3].

Аналіз показників виробництва валової продукції сільського господарства Хмельниччини за 1991–1998 рр. вказує на загальне зменшення його обсягу більш як на третину, зокрема в господарствах колективної форми власності – наполовину. Найбільший спад відбувся у господарствах державної форми власності. У 1991 р. виробництво сільськогосподарської продукції становило 91% порівняно з попереднім роком, але до 1998 р. цей показник знизився до 17% лише в господарствах приватної форми власності не допустили такого спаду. Навпаки, відбулося певне зростання: якщо в 1991 р. цей показник складав 89% до рівня 1990 р., то в 1998 р. він становив 93%, а у 1993 та 1997 рр. навіть досягав 103%.

На кожне фермерське господарство припадало 18,9 гектарів сільськогосподарських угідь і 14,6 гектарів ріллі. Конічком 90-х рр. ці площі трошки збільшилися і становили відповідно 32,4 та 30,15 гектарів [19, с.112]. Узагальнено, на кінець 90-х років тільки 2% сільськогосподарських угідь припадало на фермерські господарства України. 85% займали колективні господарства, а 13% - дачі та садові кооперативи. Ймовірно, основою для

такого становища був інерційний характер розвитку сільськогосподарських систем, який визначався генетично зумовленими особливостями їх організації та існуючими соціально-економічними умовами.

На прикладі Хмельницької області стає очевидним, що основною організаційно-правовою формою господарювання стали колективні сільськогосподарські підприємства, які складали приблизно половину усіх агроформувань у регіоні. Другими за чисельністю були товариства з обмеженою відповідальністю, їх частка становила трохи більше 12 відсотків у загальній кількості господарств. Селянські спілки складали понад 10 відсотків. Також в регіоні спостерігалася тенденція до створення підприємств на приватній основі. У 1996 році Хмельниччина за кількістю фермерських господарств була на 22 місці, в 2000 році – на 20-му, а на кінець 2001 року піднялася на 16-е місце в Україні [7, с.207; 8, с.111; 9, с.115].

Проте приватних орендних підприємств було мало, їх частка залишалася невеликою – всього 2,3 % від усіх агроформувань Хмельниччини. Тим часом, селяни та працівники соціально-культурної сфери, які мешкали у сільській місцевості, розширювали свої присадибні ділянки.

Багато фермерських господарств, які не змогли адаптуватися до умов ринкової економіки, вимушені були припинити свою діяльність. У 2000–2001 рр. кількість таких господарств становила 60, і це число залишилося незмінним і в 2002 р. Особливо велику кількість припинених господарств зафіксовано в Городоцькому (11), Волочиському (6), Ізяславському та Хмельницькому (по 6) районах. Однак за минулий рік в області загалом кількість фермерських господарств зросла на 27 одиниць.

Матеріально-технічна база фермерських господарств включає трактори, зернозбиральні комбайни, сівалки, плуги та інші сільськогосподарські машини. На сьогоднішній день, фермерські господарства області виробляють лише 1,2% валової продукції сільського господарства, а саме 9,2% зерна, 8,8% цукрових буряків, 3,6% м'яса та 3,8%

молока. У 2002 р. фермерські господарства виробили 11,8 тис. тон зерна, 10,2 тис. тон цукрових буряків, 0,1 тис. тон картоплі, 1,2 тис. тон м'яса (в живій вазі), 7,3 тис. тон молока та 41 тис. яєць.

У роботі фермерських господарств області є приклади високоефективного виробництва. Наприклад, фермерське господарство «Любисток» у с. Маків Дунаєвського району землекористуванням 67 гектарів у минулому році зібрало вражаючі урожаї з кожного гектара. Також селянське господарство «Моляріс» у с. Вербородинці Старокостянтинівського району на 50 гектарах забезпечило високу урожайність зернових та цукрових буряків у 2002 р.[207, с.150].

На основі Подільської державної аграрно-технічної академії та за фінансової підтримки Агенції міжнародного розвитку США впроваджено проект «Підвищення доходів приватного сектора в сільському господарстві України через впровадження сільськогосподарського консультування». Цей проект реалізується у співпраці з Університетом штату Луїзіана та діє з філіалами в 10 районах. Центр у Хмельницькій області працює для навчання та підтримки приватних сільськогосподарських виробників. Наразі розглядається можливість відкриття подібного Центру в інших районах області[207, с.151].

Протягом тривалого періоду існування центру, фермерські господарства та індивідуальні сільгоспвиробники отримали понад 1400 консультацій з технології вирощування сільськогосподарських культур. Маркетингова служба забезпечує необхідною інформацією щодо ринкової ситуації в галузі сільськогосподарської продукції, а також матеріально-технічних та енергетичних ресурсів. Також розглядаються питання щодо створення дорадчої служби та її співпраці з Дирекцією регіонального дорадчого центру розвитку сільського господарства та спільних територій «Посьвентне» та Крайовим товариством «Спільнота Польська» (Польша) у Волочиському та Городоцькому районах. Спеціалісти цих організацій отримали спеціальне навчання у Познані [205, с.105].

Центр наукового забезпечення агропромислового виробництва Хмельницької області, що був створений при державній дослідній сільськогосподарській станції, грав значущу роль у розвитку фермерських особистих підсобних господарств. Протягом 2002 р. цей центр організував 2 конференції, провів 18 нарад-семінарів та надав 31 консультацію.

Проте, розвиток фермерських господарств та аграрного сектору загалом стикається з рядом невирішених проблем. У зв'язку з існуючим диспаритетом у цінах на сільськогосподарську продукцію та енергоносії, мінеральні добрива, засоби захисту рослин тощо, фермерські господарства потребують державної фінансової підтримки. Особливу увагу слід приділити новоствореним господарствам, спрямовуючи фінансування на розвиток соціальної сфери сільських населених пунктів, відшкодування до 30% вартості будівництва та реконструкції тваринницьких приміщень, а також компенсацію до 15% вартості витрат на придбання першого трактора чи комбайна [205, с.108-109]. Ці питання були активно обговорені на конференціях районних та обласних асоціацій фермерів та приватних землевласників, а також на XIII з'їзді Асоціації фермерів та приватних землевласників України, який відбувся 20 лютого 2003 р.

За даними земельного обліку, наразі в Кам'янець-Подільському районі функціонує 97 фермерських господарств, які обробляють площу 1895 гектарів. Середній розмір кожного фермерського господарства складає 19.5 гектара. Однак для організації сучасного та ефективного виробництва товарів це може бути недостатньо. В останні роки помітна тенденція до збільшення розмірів окремих господарств до 50 гектарів. Ці відносно великі фермерські господарства успішно працюють в межах Рудської, Гринчуцької, Княжпільської та Гуменецької сільських рад. З метою координації діяльності фермерів, в районі було створено асоціацію фермерських господарств, яку з 2002 р. очолює В. Макогон, голова фермерського господарства «Медобори Поділля» з с. Привороття-Друге [131, с.141].

Під новоствореним фермерським господарством, яким керують, було отримано 3 акти на постійне користування землею, і загальна його площа склала 28,59 гектара. На початку 2001 р. господарство вже володіло 20 гектарами землі, і до кінця того року ця площа збільшилася до 92 гектарів. Крім того, було орендовано приміщення для овочесховища, яке на той час не мало вікон і дверей. Здобувши комбайн «Нива» СК-5, трактори Т-150 К 1, МТЗ-80, і автомобіль ЗИЛ-130, господарство також орендувало трактори ДТ-75, ЮМЗ-6, Т-16, комбайн ККП-3 «Херсонєць»-9, сівалки та іншу техніку, передаючи пайовикам частину орендної плати у вигляді 1 тони пшениці [131, с.141].

У другий рік, коли ціни обвалилися, орендна плата скоротилася до менше ніж 0,6 тони. Господарство діє без боргів і має високий рівень енергозабезпечення. Хочеться розширити виробництво, зосереджуючись на тваринницькій галузі, але наразі цей план не реалізований. За високих цін на фураж та енергоресурси та дуже низьких цінах на молоко важко досягти прибутковості молочного виробництва [131, с.142]. Стосовно зернової галузі, навіть з урахуванням того, що Україна стала одним з провідних експортерів пшениці й соняшнику, фермерам продають їх за 260-300 гривень за тону, тоді як світова ціна становить 100-110 доларів за тону.

Сучасні еколого-економічні умови, енергетична криза, застаріла та зношена сільськогосподарська техніка, недостатні внесення органічних і мінеральних добрив призвели до порушення системи землеробства. Це призвело до посилення деградаційних процесів, ерозії та змиву ґрунту, підвищення кислотності, забур'яненості тощо. У деяких господарствах західного регіону України деградаційні явища досягли катастрофічних розмірів, займаючи понад 45% від загальної площі сільськогосподарських угідь, які мають середньо- та сильнозмиті ґрунти. За останні 5-6 років площа еродованих, кислих ґрунтів зросла в 3-4 рази. Середньорічні обсяги змитого ґрунту становлять 25 тон на гектар, що визначно перевищує екологічно допустимий рівень. Для зупинення (зведення до мінімуму) деградаційних

процесів та відновлення родючості ґрунтів в західному регіоні України стає важливим вилучення приблизно 2,5 млн гектарів деградованих і низькопродуктивних земель з ріллі [206, с.142]. Ці землі будуть перетворені під природні кормові угіддя (сінокоси, пасовища) та використовуватися для рекреаційних та лісомеліоративних цілей.

Ці та інші дані свідчать про те, що приватні сільськогосподарські підприємства, такі як приватні господарства та фермерські господарства, виявилися більш стійкими до кризи, яка охопила всю економіку України. Згідно з висновками професора Д. Доманчука та доцента В. Скальського, саме в цих господарствах виробництво продукції на 100 гектарів сільськогосподарських угідь перевищувало на 2–3 рази показники агроформувань суспільного сектора [207, с.152].

У процесі формування різноманітних сільськогосподарських структур виникли різновиди селянських (фермерських) господарств, таких як приватно-орендні підприємства або приватно-орендні агрофірми. Діяльність цих господарств базується на широкому застосуванні оренди для земельних часток (паїв) чи земельних ділянок, а також майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств. Видатні учені України в галузі аграрних відносин, такі як академіки О.Онищенко і В.Юрчишин, вважають, що ці господарства не представляють собою самостійних організаційно-правових форм господарювання, а лише є одним із видів приватних підприємств, які, до певної міри, здійснюють свою діяльність з використанням орендованих засобів виробництва, зокрема землі [].

Важливо звернути увагу на необхідність ефективного пошуку виходу із скрутного становища для самих фермерів. Пропонується створення кредитних спілок в рамках районних асоціацій фермерів, зокрема таких, як Городоцька, Ярмолинецька, Старокостянтинівська, Хмельницька, Волочиська. З метою консолідації зусиль керівників фермерських господарств області для захисту своїх прав та забезпечення прибутковості

галузі, у Хмельницькій області було створено 19 районних та обласну асоціації фермерів та приватних землевласників [205, с.118].

Скs1 відзначити, що деякі районні асоціації фермерів формально утворені і не мають затверджених Статутів, а також не зареєстровані відповідно до чинного законодавства. Створення таких асоціацій сприяло б прийняттю ефективних рішень, зокрема в підтримку фермерів, і можливо, вони змогли б активно висувати проблеми перед органами державної виконавчої влади [197, с.21]. Така ініціатива повинна виходити саме від Ради асоціації. Узагальнюючи, фермерські господарства області, як і всі аграрії, спрямовані на зміцнення економіки села та співпрацю з державою та переробними підприємствами. Спільними зусиллями вони мають на меті подолати труднощі та успішно вирішити проблеми аграрного сектора.

З аналізу тексту випливає, що сучасні умови сільського господарства в Україні вимагають перегляду та удосконалення підходів до вирішення проблем сільськогосподарського сектору. Зокрема, приватні сільськогосподарські підприємства, такі як фермерські господарства, виявилися більш стійкими до економічної кризи в порівнянні з іншими формами господарювання. Важливим етапом вдосконалення сільського господарства є розвиток соціальних форм організації виробництва, таких як фермерські господарства та корпорації, а також врахування ландшафтно-екологічних принципів та використання ресурсозберігаючих технологій. Аналіз також підкреслює необхідність підтримки та стимулювання розвитку цих сільськогосподарських форм шляхом адекватного правового регулювання та фінансово-матеріальної підтримки з боку держави. Перспективність розвитку селянських господарств індикативно пов'язана з їхньою здатністю до раціонального використання ресурсів та впровадження ресурсозберігаючих технологій.

Висновки до розділу

Формування фермерського комплексу Хмельницької області відбувалося у вкрай важких економічних і політичних обставинах. Українська влада не виявляла жодного інтересу щодо захистів прав приватних власників-фермерів. Таким чином, уряд пішов іншим шляхом, аніж більш прогресивні європейські і американські держави, які визначально підтримували саме фермерів. Це призвело до того, що сьогодні найбільшим гравцем на державному ринку є величезні агрохолдинги, які орендують більшість паїв. Усе це призводить до значних проблем для дрібних, зокрема сімейних підприємств. Вони не можуть конкурувати через низькі ціни на продукцію. Іще одна значна проблема фермерів – відсутність реального земельного ринку, який був запущений лише у 2022 р. Влада забороняла купівлю/продаж землі, що негативно позначилося на фермерах – вони не могли викупити наділи і сформувати окремі господарства. Усе це демонструє необхідність зміни державної політики щодо фермерів, оскільки саме вони можуть стати основою для розвинутої аграрної економіки.

ВИСНОВКИ

Проблема розвитку фермерства в Україні протягом 1991–2000 рр., зокрема на Хмельниччині, є малодослідженою у вітчизняній літературі. Присутні лише поодинокі праці, котрі стосуються історії формування фермерства у незалежній Україні. Праць, котрі стосуються фермерського господарства Хмельницькій області, майже немає. При цьому, досить широкою і репрезентативною є джерела база дослідження. У якості джерел, ми використали чисельні статистичні і аналітичні дані, нормативно-правові акти, зокрема закони, постанови, кодекси, збірники документів, державні програми. Основу методологічної бази дослідження становлять як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи. Робота заснована на принципах об'єктивності, історизму, системності. При написанні роботи широко використовувались і методи статистики, математичного аналізу, узагальнення.

Проведене нами дослідження засвідчило, що в 1991–2000 рр. відродження і становлення фермерських господарств на Хмельниччині відбулося не зважаючи на численні труднощі та перешкоди. Фермерські господарства поступово завойовували своє положення в сфері агробізнесу в якості рівноправної форми підприємницької діяльності.

Створення і функціонування фермерських господарств у Хмельницькій області і в Україні загалом упродовж 1991–2000 рр. виявилось результатом пристосування сільськогосподарської галузі до реальних умов функціонування національної економіки в період її ринкового трансформування. Поява і розвиток фермерських господарств щоразу наштовхувалися на перешкоди, породжені передусім неготовністю державних і місцевих органів влади до реального реформування аграрних відносин на ринкових засадах. Водночас це стало однією з доволі ефективних форм господарювання на селі й виступило одним із чинників забезпечення соціально-політичної стабільності сільської спільноти краю та всієї нашої

країни. Ось чому цілком очевидно, що фермерство розвивалося і в наступні десятиліття й стало разом із індивідуальним селянським господарством однією з провідних організаційних форм господарювання на селі.

Це тим більше наголосити, оскільки в світі на долю сімейних фермерських господарств припадає понад 98 % сільськогосподарських угідь і вони виробляють більше 80 % всього діапазону продовольства в світі, а в США – 84 % всієї сільськогосподарської продукції за загальну суму 230 мільярдів доларів, то поза сумнівом, в Хмельницькій області і в Україні загалом перспектива за фермерськими господарствами. Очевидно саме цим пояснюється той факт, що Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) і Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР) ООН оголосили 2019–2028 рр. десятиліттям сімейних фермерських господарств.

Об’єктивна необхідність створення сімейних фермерських господарств на Хмельниччині і в Україні загалом обумовлена, з одного боку, можливостями аграрного сектору економіки, з іншого – підписанням Україною Угоди про асоціацію з ЄС. Для появи нових, розширення мережі та результативної діяльності дрібних і малих форм господарювання на селі потрібно створити відповідні умови. Крім того, підприємницька діяльність фермерських господарств не дасть високих результатів, якщо в її реалізації не будуть задіяні кадри професіоналів.

Проблемно-логічна структура дослідження історії становлення і розвитку фермерських господарств у Хмельницькій області в 1991–2000 рр. дозволила забезпечити, по-перше, історико-економічну реконструкцію процесу інституційних змін у сільськогосподарському секторі економіки України. По-друге, – визначення історичних детермінант місця фермерського типу господарювання краю в системі та якісних характеристик господарства України. По-третє, – виявлення взаємозв’язку та взаємовпливу фермерських господарств у структурних змінах сільськогосподарського виробництва на регіональному і загальноукраїнському рівнях. По-четверте, – характеристики результатів і довгострокових наслідків функціонування фермерських

господарств Хмельниччини для розвитку господарства України. По-п'яте, – виявлення векторів і соціально-структурних особливостей діяльності фермерських господарств як важливої складової аграрної реформи України. По-шосте, – обґрунтування практичних рекомендацій щодо використання історичного досвіду у визначенні національних пріоритетів господарювання на селі у найближчу і більш віддалену перспективу.

Подальший розвиток фермерських господарств буде сприяти вирішенню соціальних проблем сільського населення, зокрема їх зайнятості і добробуту. Разом з тим, вже на початку 2000-х рр. стало очевидним, що найчисельнішими представниками сімейного типу господарювання на селі були особисті селянські господарства. Саме вони покликані були стати джерелом їх трансформації в сімейні фермерські господарства в статусі ФОП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (Вип. 3) / [за ред. П. Т. Саблука та ін.]. Київ : ІАЕ, 1999. 452 с.
2. Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV// *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. С. 144 // URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
3. Державна служба статистики України, 2015 // URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Державна цільова програма розвитку Українського села на період до 2015 р.: програма розвитку АПК / Міністерство аграрної політики та продовольства України // URL: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=2976>
5. Земельний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 3–4. С. 27 // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
6. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки. Затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 664 від 13 вересня 2017 р. // URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/KR170664?an=13>
7. Народне господарство України у 1991 році : стат. щорічник / [М-во статистики України ; відп. за вип. В. В. Самченко]. Київ : Техніка, 1992. 468 с.
8. Народне господарство України у 1992 році : стат. щорічник / [М-во статистики України ; відп. за вип. В. В. Самченко]. Київ : Техніка, 1993. 464 с.
9. Народне господарство України у 1993 році: Стат. щорічник / [М-во статистики України; відповідальний за випуск В. В. Савченко]. Київ: Техніка, 1994. 494 с.
10. Народне господарство України у 1994 році : стат. щорічник / [М-во статистики України ; відп. за вип. В. В. Самченко]. Київ : Техніка, 1995. 519 с.

11. Народне господарство України 1991–1993 році : стат. щорічник / [М-во статистики України ; відп. за вип. В. В. Самченко]. Київ : Техніка, 1992.

12. Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.1992 р. № 423 // URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/423-92-%D0%BF>

13. Про власність. Закон України від 07.02.1990 р. № 697-XII // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text>

14. Про власність. Закон Української РСР від 07.02.1991 р. № 697-XII // URL: <https://iplex360.com.ua/npa.php?code=697-12>

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств // URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3349811-zakon-ukraini.html

16. Про земельну реформу. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 18.12.1990 р. № 563-XII // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text>

17. Про економічну самостійність Української РСР. Закон Української РСР від 03.08.1990 р. № 143-XII // *Відомості Верховної Ради*. 1990. № 34. Ст. 499 // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-12#Text>

Про колективне сільськогосподарське підприємство. Закон України від 14.02.1992 р. № 2114-XII // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 20. С. 272 // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2114-12>

18. Про кооперацію в СРСР. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 26.05.1988 р. № 8998-XI // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88#Text>

19. Про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування. Закон Української РСР від 07.12.1990 р. № 533-XII // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text>

20. Про невідкладне прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва. Указ Президента України від 10.11.1994 р. № 666/94 // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94#Text>

21. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям. Указ Президента України від 08.08.1995 р. № 720/95 // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text>

22. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві. Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1990. № 45. С. 828–829 // URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/400-12>

23. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України. Закон України // *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32. С. 453 // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/400-12>

24. Про селянське (фермерське) господарство. Закон України від 20.12.1991 р. № 20090-XII // *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14. С. 387–400 // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2009-12/ed19911220>

25. Про селянське (фермерське) господарство. Закон України від 22.06.1993 р. № // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 32.

26. Про фермерське господарство. Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV // *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. С. 363 // URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15>

27. Про фермерське господарство щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств. Закон України Про внесення змін до Закону України // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 21. С. 406 // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>

28. Про форми власності на землю. Закон України від 30.01.1992 р. № 2073-XII // URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/153884___527996

29. Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2008. Київ, 2009. 369 с.
30. Сімейний кодекс України // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14%23Text>
31. Статистичний збірник за 2005 рік // Держ. служба статистики України. Київ, 2006 // URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_ukr_zb.htm – "Україна у цифрах"
32. Статистичний щорічник України за 2007 рік / [за ред. О.Г.Осауленка]. Київ: ТОВ «Август-Трейд», 2008. 571 с. // URL: http://ecopravo.org.ua/stat/yearbook_2010_ua.pdf "
33. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2001 рік / [за ред. В. В. Скальського]. Хмельницький, 2002. 459 с.
34. Статистичний щорічник України за 1995 рік / [за ред. В. В. Семченка]. Київ : Техніка, 1996. 576 с.
35. Статистичний щорічник України за 1996 рік / [відп. за вип. О. Г. Осауленко]. Київ : Техніка, 1997. 618 с.
36. Статистичний щорічник України за 1997 рік / [під ред. О. Г. Осауленка]. Київ : Техніка, 1998. 624 с.
37. Статистичний щорічник України за 1998 рік / [за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. В. А. Головка]. Київ : Техніка, 1999. 576 с.
38. Статистичний щорічник України за 1999 рік / [під ред. О. Г. Осауленка]. Київ : Техніка, 2000. 648 с.
39. Статистичний щорічник України за 2000 рік / [під ред. О. Г. Осауленка]. Київ : Техніка, 2001. 644 с.
40. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1991 рік. Хмельницький, 1992.

41. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1992 рік. Хмельницький, 1993.
42. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1993 рік. Хмельницький, 1994.
43. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1994 рік. Хмельницький, 1995.
44. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1995 рік. Хмельницький, 1996.
45. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1996 рік. Хмельницький, 1997.
46. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1997 рік. Хмельницький, 1998.
47. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1998 рік. Хмельницький, 1999.
48. Статистичний щорічник Хмельницької області за 1999 рік. Хмельницький, 2000.
49. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2000 рік. Хмельницький, 2001.
50. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2005 рік / [за ред. нач. голов. управління статистики у Хмельницькій обл., канд. екон. наук В. В. Скальського]. Хмельницький, 2006. 441 с.
51. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2006 рік / [за ред. В. В. Скальського]. Хмельницький, 2007. 434 с.
52. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2007 рік / [за ред. В. В. Скальського]. Хмельницький, 2008. 430 с.
53. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2008 рік / [за ред. В. В. Скальського]. Хмельницький, 2009. 442 с.
54. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2009 рік / [за ред. В. В. Скальського]. Хмельницький, 2010. 447 с.

55. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 рік / [за ред. В. В. Скальського]. Хмельницький, 2011. 432 с.

56. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2011 рік / [за ред. нач. голов. управління статистики у Хмельницькій обл., канд. екон. наук, доктора філософії, заслуженого економіста України В. В. Скальського]. Хмельницький, 2012. 424 с.

57. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2015 рік / [за ред. нач. голов. Управління статистики у Хмельницькій обл. Л. О. Хамської]. Хмельницький, 2016. 514 с.

58. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 рік / [за ред. нач. голов. Управління статистики у Хмельницькій обл. Л. О. Хамської]. Хмельницький, 2018. 514 с.

59. Статистичний щорічник України за 1998 рік / [за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. В. А. Головка]. Київ : Техніка, 1999. 576 с.

60. Статистичний щорічник за 1999 рік / [за ред. О. Г. Осауленко; відп. за вип. В. А. Головка]. Київ: Техніка, 2000. 648 с.

61. Статистичний щорічник України за 2010 рік / [Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. В. А. Головка]. Київ: Техніка, 2011. 600 с.

62. Україна у цифрах у 1996 році: Корот. стат. довід. / [Міністерство статистики України; відповідальний за випуск В. В. Самченко]. Київ: Наук. думка, 1997. 176 с.

63. Україна у цифрах у 1997 році: Корот. стат. довід. / [Державний комітет статистики України; відп. за випуск О. Г. Осауленко]. Київ: Наук. думка, 1998. 188 с.

64. Україна у цифрах у 1998 році: Корот. стат. довід. / [Державний комітет статистики України; під ред. О. Г. Осауленка]. Київ, 1999. 212 с.

65. Україна у цифрах у 1999 році: Корот. стат. довід. / [Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка]. Київ, 2000. 262 с.

66. Україна у цифрах 2010 : Статистичний збірник /[за ред. О.Г. Осауленка]. Київ: Державна служба статистики України, 2011. 251 с.

67. Україна у цифрах у 2000 році : короткий статистичний довідник /[за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. В.А. Головка]. Київ : Техніка, 2001. 256 с.

68. Україна у цифрах 2015 : Статистичний збірник /[за ред. І.М. Жук]. Київ: Державна служба статистики України, 2016. 239 с. // URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2016/zb/07/zb_uz2015_ukr.zip.

69. Фермерські господарства в Городоцькому районі // URL: https://tripoli.land/ua/farmers/hmelnitskaya/gorodokskiy-hmelnitskaya?page=4&q%5Bdistrict_id_eq%5D=591&q%5Bdistrict_region_id_eq%5D=24

70. Фермерські господарства в Хмельницькій області // URL: <https://tripoli.land/ua/farmers/hmelnitskaya>

Джерела з періодичних видань

70. Кирилюк В. Терниста селянська дорога // Подільські вісті. 2006. 7 листопада.

71. Матвіюк К. Без селянина немає держави, без фермера – майбутнього // *Подільський кур'єр*. 2004. 26 лютого.

72. Назарчук М. Худоби у господарствах меншає // *Подільські вісті*. 2006. 16 листопада.

73. Ненцінський А. Задля кращого життя. Інтерв'ю «Подільських вістей» голови ОДА О. Буханевича // *Подільські вісті*. 2006. 24 серпня.

74. Скрипник Г. Отак би з рештою проблем // *Подільські вісті*. 2006. 28 грудня.

75. Скрипник Г. Розвиток починається з правильно вибраної стратегії // *Подільські вісті*. 2006. 22 серпня.

76. Скрипник Г. Які вони, досягнення полів і ферм // *Подільські вісті*. 2006. 8 вересня.

Наукові видання, монографії і статті

77. Амонс С. Є. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки // URL: <http://repository.vsau.org/getfile.php/23688.pdf> С. 17–28.

78. Амосов О. Ю. Фермерство як форма підприємництва в аграрній сфері // *Агросвіт*. 2008. № 8. С. 4–6.

79. Багай Н. О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 40. Т. 1. С. 114–117.

80. Балян А. В., Спаський Е. В. Виробництво сільськогосподарської продукції у селянських (фермерських) господарствах област // *Економіка АПК*. 1999. № 9. С. 29–34.

81. Билык Ю. Д. Новая аграрная политика – основа преодоления кризиса в АПК // *Экономика Украины*. 1998. № 8. С. 54–61.

82. Бугуцький Ю. О. Розвиток фермерських господарств в Україні // *Економіка АПК*. 1998. № 6. С. 25–28.

83. Бурдейний І. М. Фермерство як ефективна форма господарювання на селі // *Економіка АПК*. 1999. № 5. С. 22–25.

84. Варналій З. С. Основи підприємництва. Київ: «Знання-прес», 2002. 240 с.

85. Ващишин М. Я. Розвиток фермерського законодавства України // *Вісник Львівського ун-ту. Серія «Юридична»*. 2008. Вип. 46. С. 152–158.

86. Вініченко І. І., Рева Л. І. Регіональний аспект розвитку фермерства // *Ефективна економіка*. 2012. № 3. С.

87. Газін В. П., Нечитайло В. В. Українське село: відродження чи модернізація? // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський:

ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 401–407.

88. Герасимчук В. Г. Розвиток підприємства: діагностика, стратегія, ефективність. Київ : Вища школа, 1995. 120 с.

89. Гнатишин Л. Б., Липчук В. В. Оцінка розвитку фермерства в регіонах України // *Економіка АПК*. 2010. № 12. С. 47–53.

90. Головка Р. А. Теоретичні аспекти формування й розвитку фермерських господарств // *Економіка та держава*. 2019. № 10. С. 108–110.

91. Горіховський М. В. Розвиток фермерських господарств Хмельниччини // *Економіка АПК*. 2017. Вип. 11. С. 79–84.

92. Горьовий В. П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2010. 540 с.

93. Горьовий В. П. Ефективність фермерських господарств лісостепової зони України. Київ: ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2007. 64 с.

94. Гривківська О. В., Хлівна І. В. Джерела фінансового забезпечення розвитку малих фермерських господарств // *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 7. С. 154–163.

95. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.

96. Гриценко З. І. Деякі аспекти аграрної політики в Україні 90-х років ХХ ст. // *Український селянин: зб. наук. пр. Вип. 10 Матеріали VI Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, присвячені 100-ій річниці початку земельної реформи П. А. Столипіна* [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкаський нац. ун-т]. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. С. 369–372.

97. Гуральська А. Проблема розвитку фермерського господарства на Хмельниччині у науковій спадщині професора В. В. Нечитайла //

98. Дем'яненко С. І. Менеджмент виробничих витрат у сільському господарстві. Київ: КНЕУ, 1998. 264 с.

99.Дмитришин Л. І., Бринзей Б. С. Формування структури сільськогосподарського виробництва в регіонах: теорія та практика: монографія. Івано-Франківськ: ЯРИНА, 2019. 220 с.

100. Долинська М. С. Еволюція правового регулювання землекористування фермерськими господарствами України // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 149–152.

101.Долинська М. Основні етапи становлення фермерських господарств у незалежній Україні // *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2021. № 11 (23). С. 125–132.

102.Долинська М. С. Порядок створення, землекористування та діяльність фермерських господарств України: навч.-практ. посіб. Львів: ЛЮІ, 2005. 192 с.

103.Долинська М. С. Правове становище селянських (фермерських) господарств в Україні. Львів, 1999. 184 с.

104.Долинська М. С. Фермерські господарства України : землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності. Харків : Страйд, 2005. 264 с.

105.Домбровський С. Ф., Тараненко Л. С., Тараненко Л. С. Особливості правового регулювання створення та функціонування селянських (фермерських) господарств // *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 4. С. 82–88.

106.Живора С. М. Державна політика подальшого розвитку аграрного сектора економіки сучасної України // *Вісник Української Академії історичних наук*. Київ: Інститут історії України НАНУ. 2001. № 1. С. 76–79.

107.Живора С. М. Значущість аграрних реформ в утвердженні нової політичної та економічної системи в сучасній Україні // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Випуск третій*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. С. 179–194.

108. Живора С. М. Особливості проведення аграрної реформи в регіонах України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Випуск перший. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. С. 33–43.

109. Жулканич Н. М. Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання // *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 287–292.

110. Завальнюк О. М., Рибак І. В Фермерство в Україні: зародження та становлення // *Новітня аграрна історія України: навч. посіб.* Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. С. 249–251.

111. Заячук М. Д. Геопросторова організація фермерського укладу України: монографія: Чернівці, 2015. 520 с.

112. Заячук М. Д. Класифікація фермерських господарств Херсонської області // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2017. Вип. 7. С. 50–55.

113. Збарська А. В., Талавира О. М. Управління розвитком малих форм господарювання на селі: монографія. Ніжин, 2015. 447 с.

114. Збарський В. К. Економічна ефективність аграрного виробництва фермерських господарств // *Бухгалтерія в сільському господарстві*. 2012. № 19. С. 30–38.

115. Збарський В. К. Становлення та розвиток малих форм господарювання сільських поселень: монографія. Київ : НАУ-ДАКККиМ, 2004. 312 с.

116. Збарський В. К., Збарська А. В. Вклад фермерських господарств у розвиток економіки сільських регіонів // *Бухгалтерія в сільському господарстві*. 2013. № 6. С. 33–38.

117. Збарський В. К., Збарська А. В. Особливості розвитку суб'єктів малого підприємництва в сільському господарстві // *Бухгалтерія в сільському господарстві*. 2013. № 8. С. 34–39.

118. Ефективність реструктурованих господарських систем: проблеми і фактори підвищення: монографія. /[за заг. ред. док. екон. наук, професора В. І. Осипова]. Одеса: Пальміра, 2008. 501 с.
119. Ігнатенко М. М. Агропромислові формування ринкового типу в аграрному секторі незалежної України // *Економіка України. Глобальні виклики і національні перспективи*. Київ: НДЕІ, 2009. С. 272–279.
120. Ігнатенко М. М. Міфи та реалії ліберального реформування економіки незалежної України // *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 6–10.
121. Карпенко А. М. Сучасний стан та проблеми використання сільськогосподарських угідь в Україні // *Економіка та управління АПК: Зб. наук. праць* /[Білоцерк. нац. аграр. ун-т]. Біла Церква, 2013. Вип. 10 (102). С. 82–87.
122. Кирилов Ю. Є., Осадчук І. В. Розвиток фермерства та ОСГ України в системі світового сільського господарства : монографія. Херсон: Грінь Д.С., 2011. 300 с.
123. Кисіль М. І., Іванченко В. О. Теоретико-методологічні та практичні аспекти формування ефективності інвестицій фермерських господарств // *Економіка АПК*. 2012. № 7. С. 55–62.
124. Кліщинський П. В., Філінюк А. Г. Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку Кам'янець-Подільського району // *Кам'янецьчина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського району*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 253–265.
125. Комарніцький О. Б. Аграрна історія України: навч.-метод. посіб. /[вид. 2-ге, доп. і перероб.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. 120 с.
126. Копитко В. І. Особливості розвитку фермерських господарств у західному регіоні України // *Економіка АПК*. 2002. № 12. С. 49–54.

127. Корчинський А. Фермерське господарство «Меркурій-Агро» // URL: <https://clarity-project.info/tenderer/33648438>
128. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Тернопіль: Астон, 2014. 324 с.
129. Кропивко М. Ф. Позитиви і негативи аграрного устрою України // *Економіка АПК*. 2020. № 7. С. 6–19.
130. Кропивко М. М. Розвиток матеріально-технічної бази селянських (фермерських) господарств // *Економіка АПК*. 2003. № 1. С. 69–75.
131. Кулинич П. Ф. Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні : Монографія / [кол. авторів; за ред. В. І. Семчика]. Київ : Інститут держави і права ім. М. Корецького НАН України, 2003. 280 с.
132. Левчук К. І. Створення і розвиток фермерських господарств Вінницької області (1991–1992 роки) // *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 3. С. 144–152.
133. Липчук В. В. Селянські (фермерські) господарства: оцінка і проблеми становлення та розвитку. Львів : Вільна Україна, 1997. 168 с.
134. Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку: монографія. Львів: Магнолія, 2012. 236 с.
135. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора : інституціональні засади : монографія. Чернівці : Рута, 2006. 343 с.
136. Лопатинський Ю. М., Тодорюк С. І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств : монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 220 с.
137. Майовець Є. Й. Аграрне підприємництво в Україні : монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 428 с.
138. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки: монографія. Київ: ННЦІАЕ, 2005. 682 с.

- 139.Макаренко П. М., Мельник Л. Л. Фермерські господарства України – до 20-річного ювілею // *Економіка АПК*. 2010. № 7. С. 16–24.
140. Макогон В.П. Сучасна земельна реформа та умови ведення фермерського господарства // *Фермерські господарства на Поділлі: історична перспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22–23 квітня 2003 року)*. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 137–142.
141. Малиенко А.М., Ярмоленко В.П., Мазуренко А.В. Альтернативный взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / [под. ред. А. М. Малиенко]. Київ: Інститут аграрної економіки, 2009. 268 с.
142. Малік М. Й. Сільськогосподарська кооперація як складова аграрної реформи // *Проблеми кооперації в сільському господарстві*. Львів, 1995. С. 82–84.
143. Маренич Т. Г. Трансформаційна динаміка та механізм економічного регулювання агроформувань (питання теорії, методології, практики): монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. 454 с.
- 144.Марченко С. Д. Селянські господарства: проблеми розвитку в історичні ретроспективі // *Вчені записки Таврійського національного університету. Серія: Історичні науки*. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 27–32.
145. Мармуль Л. О., Гальцова О. Л. Ефективність підприємницької діяльності фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 204 с.
146. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні // *Агробізнес*. 2015. № 21 (316) листопад // URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichniy-gektar/3999-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-vukraiini.html>
147. Махортов Ю. О., Дмитренко В. Л. Сучасний стан і перспективи розвитку фермерства в Україні // *Вісник аграрної науки*. 2003. № 6. С 73–76.

148. Мельник Л. Ю., Ільченко О. Е. Фермерські господарства: проблеми ефективного функціонування та розвитку // *Держава та регіони. Серія. Економіка та підприємництво*. 2012. Вип. 2. С. 131–134.

149. Мельничук О. Ф., Опольська Н. М. Законодавство та право в агропромисловому комплексі України: навч. посіб. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2011. 334 с.

150. Нагірна В. П. Сільські регіони України на тлі суспільних трансформацій // *Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. Сб. науч. тр.* Київ: Академперіодика, 2003. С. 151–154.

151. Нагірна В. П., Руденко Л. Г. Сільська місцевість України у контексті трансформаційних процесів у аграрній сфері // *Український географічний журнал*. 2016. № 2. С. 39–47.

152. Нечитайло В. В. Аграрна реформа в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: земельні активи і прорахунки // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 411–419.

153. Нечитайло В. В. Еволюція системи сільського господарства в умовах України // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010: На пошану професора І. В. Рибак. С. 297–306.

154. Нечитайло В. В. Природна основа соціальної та політичної ідентичності фермерства: спроба порівняльного аналізу українського та американського досвіду // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. С. 331–339.

155. Нечитайло В. В. Проблеми становлення селянських (фермерських) господарств у незалежній Україні (початок 90-х років ХХ ст.) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*.

Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2003. Т. 11. С. 247–256.

156. Нечитайло В. В. Розвиток фермерських господарств у країнах з ринковою та перехідною економікою на початку нового тисячоліття // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2004. Т. 13. С. 442–450.

157. Нечитайло В. В. Селянство як природне явище // *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 9–11.

158. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.

159. Нечитайло В. В. Становлення фермерських господарств як загальноцивілізаційний процес: історичний досвід українського і американського селянства // *Фермерські господарства на Поділлі: історична перспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22–23 квітня 2003 року)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. С. 3–12.

160. Нечитайло В. В. Технократичний підхід у державній аграрній політиці і проблеми збереження українського села // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 272–280.

161. Нечитайло В. В. Українське селянство: важкий шлях до волі. Кам'янець-Подільський, 1995. 191 с.

162. Нечитайло В. В. Формування господарств фермерського типу в Україні в період утвердження ринкових відносин (перша половина XIX ст.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 61–72.

163. Нечитайло В. В. Формування фермерського укладу господарювання на Хмельниччині // *Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні*, 14–15 жовтня 1995 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. друк., 1995. С. 362–364.
164. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с
165. Організація селянських (фермерських) господарств / [М.Г. Лобас, А.В. Македонський, Д.Є. Беляєв, О.В. Грищенко]. Київ: Агроінком, 1998. 283 с.
166. Осипов В. І. Економіка підприємництва: підручник. Одеса: «Маяк», 2005. 724 с.
167. Осипова М. М. Питання розвитку сімейних фермерських господарств // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2017. Вип. 22. Ч. 2. С. 20–23.
168. Осипова М., Доброва Н. Фермерські господарства України: особливості, проблеми, перспективи розвитку // *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2016. № 10. С. 98–122.
169. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. Київ : Фенікс, 2004. 280 с.
170. Падалка С. С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990–2000-ні рр.) // *Укр. іст. журн.* 2013. № 4. С. 48–62.
171. Падалка С. Українське село 1990–2000-х років: зміни в територіальному устрої та життєвому середовищі сільського населення // *Історія науки і біографістика*. 2023. № 2. С. 160–180.
172. Падалка С. С. Українське село 1990–2000-х років: тенденції соціально-економічних змін // *Укр. іст. журн.* 2008. № 4. С. 169–184.

173.Падалка С. С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? // *Укр. іст. журн.* 2016. № 4. С. 108–122.

174. Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України. У 3-х ч. Ч. III: Період незалежності 1991–2018 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 372 с.

175.Пахольчук О. І. Розвиток землекористування селянських (фермерських) господарств // *Економіка АПК.* 1997. № 12. С. 22–24.

176. Плєсняєва С. М. Ефективність формування фермерських господарств // *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво.* 2003. № 4. С. 161–165.

177.Політика і розвиток сільського господарства в Україні /[за ред. Штефана фон Крамона-Таубадея, Сергія Зорі, Людвіга Штріве]. Київ: Альфа-Принт, 2001. 312 с.

178.Реформування сільського господарства в Україні: широке поле /[за ред. Штефана фон Крамона-Таубадея та Людвіга Штріве]. Київ: Фенікс, 1999. 191 с.

179.Рибак І.В.Зародження фермерського руху на Хмельниччині (1991–1997 рр.). *Фермерські господарства на Поділлі: історична перспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22–23 квітня 2003 року).* С. 85-89.

180.Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК. Київ : УААН. ІАЕ, 1999. 296 с.

181.Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія /[Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с.

182.Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми /[В. В. Юрчишин, А. М. Шевченко, В. Х. Брус та ін.; за заг. ред. В. В. Юрчишина]. Київ: ННЦ ІАЕ, 2004. 446 с.

183. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 184 с.
184. Романюк І. М. Організаційно-економічні засади продовольчого забезпечення та напрями його удосконалення в регіоні: монографія / [за наук. ред. д.е.н., проф. Л. В. Дейнеко]. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. 228 с.
185. Саблук П. Т., Карич Д. Я., Коваленко Ю. С. Основи організації сільськогосподарського ринку. Київ : ІАЕ УААН, 2002. 190 с.
186. Саблук П. Т., Мосель-Веселяк В. Я. Передумови і фактори розвитку фермерства в Україні // *Вісник аграрної науки*. 1993. № 2.
187. Савка М. В. Методика дослідження розвитку фермерських господарств та ефективності їх функціонування // *Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал*. 2018. № 9–10. С. 107–112.
188. Савка М. В. Становлення та розвиток фермерських господарств // *Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал*. 2017. № 5–6. С. 79–85.
189. Самсонова Я. О., Кушніренко А. О. Деякі особливості правового статусу фермерських господарств як суб'єктів аграрних відносин // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 235–237.
190. Сільське господарство Вінниччини: тенденції змін ефективності господарської діяльності різних організаційно-правових форм господарювання: монографія / [Мулик Т. О., Томчук О. Ф., Кривоконь О. С. та ін.]. Вінниця, 2011. 369 с.
191. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У 2 т. Т. І. Потенціал сільського сектора / [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін.]. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2000. 396 с.
192. Слободяник І. Фермерству в Україні кінець: новий закон зобов'язує фермерські господарства впродовж п'яти років перетворитися на ТОВ або припинити діяльність // URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/13/697907/>

193. Сокол О. Соціальні фактори становлення і функціонування селянських (фермерських) господарств // *Економіка України*. 1995. № 3 С. 49–52.
194. Соціально-економічне становище сільських територій України (1990–2014 роки): кол. монографія: у 2 т. / [авт.-упоряд.: І. М. Демчак, Ю. О. Лупенко, М. К. Орлатий та ін.]. Київ: НАДУ, 2016. Т. 1. 440 с.
195. Соціально-економічне становище сільських територій України (1990–2014 роки): кол. монографія: у 2 т. / [авт.-упоряд.: І. М. Демчак, Ю. О. Лупенко, М. К. Орлатий та ін.]. Київ: НАДУ, 2016. Т. 2. 440 с.
196. Соціально-економічний розвиток Хмельницької області в умовах трансформаційної економіки / [з ред. проф. Латера Ю.С.] Кам'янець-Подільський, ФОП Сисин О.В., 2001. 216 с.
197. Спаський Г. В. Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття// *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 50–58.
198. Спаський Г. В. Розвиток сімейних фермерських господарств в Україні та зарубіжний досвід їх функціонування // *Економіка АПК*. 2019. № 7. С. 73–82.
199. Статівка А. Деякі аспекти посилення державного регулювання в процесі аграрних перетворень // *Право України*. 2001. № 6.
200. Статівка А. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські й торговельні організації: проблемні питання // *Право України*. 2003. № 4.
201. Стратегія розвитку Хмельницької області на 2021–2027 роки. Хмельницький, 2019. 214 с.
202. Теоретико-правові проблеми регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва: монографія / [І.Ю. Сальман, Н.І. Бровко, І.І. Єфремова та ін.; за заг. ред. І.Ю. Сальмана]. Біла Церква, 2017. 258 с.
203. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні / [НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор В.С. Кравців]. Львів, 2015. 204 с.

204. Титова Н. І. Законодавство про фермерство – складова частина аграрного законодавства України // *Аграрна реформа в Україні: економічні і правові проблеми*. Одеса, 1993.

205. Титова Н. И. Фермерское законодательство Украины. – Правовые проблемы реформирования сельскохозяйственных предприятий (Материалы «круглого стола») // *Государство и право*. 1996. № 3.

206. Томич І. Ф. Терниста дорога українського фермера: до 20-річчя фермерського руху (історія становлення та розвитку АФЗУ). Київ : ВД «Авіцена», 2010. 288 с.

207. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація. Наукова доповідь / [за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, чл.кор. НАН України О. М. Бородіної, чл.-кор. НАН України І. В. Прокопи]. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. 55 с.

208. Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 роки) / [Л.Ю. Беренштейн, Г.П. Мигрин, П.П. Панченко та ін. ; за заг. ред. В. Смолія]. Київ: Ін-т історії України, 2000. 396 с.

209. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис / [Л. Ю. Беренштейн, Г. П. Мигрин, П. П. Панченко та ін. Київ: НУ НАНУ – НАУ, 1998. 122 с.

210. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.) // *Пилипенко В. Є. Ставлення населення України до економічних перетворень* // URL: <https://www.oca.com.ua/arc/ukrmonit.pdf>

211. Українське фермерство: особливості, проблеми, перспективи // URL: http://a7d.com.ua/agropoltika/aktualna_tema/first_hands/1827-ukrayinske-fermerstvo-osoblivostiproblemi.html

212. Федоренко Я. Особливості початкового етапу реформування аграрного сектору в Україні: історичний аспект // *Проблеми гуманітарних наук*. 2014. Вип. 34. Історія. С. 169–179.

213. Фермерське господарство // URL: https://www.nibulon.com/r/files/1060%3B1077%3B1088%3B1084%3B1077%3B1088%3B1089%3B1100%3B1082%3B1077%3B_1075%3B1086%3B1089%3B1087%3B1086%3B1076%3B1072%3B1088%3B1089%3B1090%3B1074%3B1086%3B.pdf
214. Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення: навч.-практ. посіб. / [М.В. Шульга, В.П. Душман, П.Ф. Кулинич, В.Ю. Юркевич]. Харків: ТОВ «Одіссей», 2004. 464 с.
215. Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конференції (22–23 квітня 2003 року), Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. 158 с.
216. Фермерські господарства, як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики: монографія / [за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої]. Харків: ЕКУС. 2022. 288 с.
217. Філінюк А. Г., Каньоса М. І. Розвиток фермерських господарств України на сучасному етапі розвитку: історико-аналітичний аспект // *Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конференції (22–23 квітня 2003 року), Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. С. 148–155.*
218. Что такое семейное фермерское хозяйство? Продовольственная и сельскохозяйственная Организация Объединенных Наций // URL: <http://www.fao.org/familyfarming2014/home/whatisfamilyfarming/ru/>.
219. Шолойко А.С. Законодавче забезпечення державної фінансової підтримки страхування виробництва у фермерських господарствах // *Економіка АПК*. 2010. № 12. С. 94–97.
220. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й., Мамчур В. А. Інституціональна формалізація розвитку сімейних фермерських господарств в Україні // *Економіка АПК*. 2018. № 10. С. 71–85.

221. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й., Мамчур В. А. Перспективи і тенденції інституціоналізації сімейних фермерських господарств у механізмі ринку // *Економіка АПК*. 2018. № 12. С. 58–68.

222. Шульський М. Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку : монографія. Львів, 2004. 392 с.

223. Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «Ін-т аграрної економіки», 2012. 384 с.

224. Яворська Т. І. Фермерські господарства: недоліки та переваги сучасного розвитку // *Агроінком*. 2011. № 7–9. С. 48–51.

225. Яців І. Б., Соловей Ю. І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах : монографія. Львів : Видавництво АТБ «НВК», 2019. 182 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

226. Горіховський М. В. Стратегічне управління рентоспроможністю фермерських господарств: дис. канд. екон. наук: спец. 08.00.04 Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності / Горіховський Максим Володимирович. Кам'янець-Подільський. 2018. 223 с.

227. Долинська М. С. Правові засади створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / М. С. Долинська. Львів, 1999. 18 с.

228. Живора С.М. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України Історія України / С. М. Живора. Запоріжжя, 2002. 16 с.

229. Ігнатенко М. М. Українське село: соціально-економічні зміни (1991–2008 рр.): автореф. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України /М. М. Ігнатенко. Переяслав-Хмельницький. 2010. 38 с. // URL: https://revolution.allbest.ru/history/00581431_1.html

230. Любар Р. П. Розвиток фермерських господарств та підвищення ефективності їх функціонування: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня

канд. екон. наук: спец. 08.00.04 Економіка управління підприємствами / Р. П. Любар. Київ, 2009. 25 с.

231. Міщенко І. М. Інноваційна діяльність у сільському господарстві: дис... канд. екон. наук: спец. 08.02.02 / І. М. Міщенко. Київ, 2005 // URL: <http://www.dlib.com.ua>.

232. Мохненко А. С. Розвиток фермерських господарств: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.10.01 / А С. Мохненко. Київ, 2002 //

Енциклопедичні та довідкові видання

233. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

234. Економічна енциклопедія: У 3-х т. Т. 1 / [редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. Київ, 2000.

235. Економічний довідник аграрника / [за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева]. Київ : Преса України, 2003. 800 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за
організаційно-правовими формами господарювання у Хмельницькій
області**

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2005 р.	2010 р.
Всього в Україні	82	34778	38428		42445/5787 7	56493
В. т. ч. фермерських господарств			34800		42477	41726
у Хмельницькій області			690	971	2006/1438	1844/1 605
Господарські товариства					439	298
Приватні підприємства					146	130
Виробничі кооперативи					107	50
Фермерські господарства			690		1203	1261
Державні підприємства			192		15	11
Підприємства інших форм господарювання					96	94

Джерело: Сільське госп-во України, с.152; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2005 р., с.44; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2006 р., с.46; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2007 р., с.48; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2008 р., с.52; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 р., с.95; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2011 р., с.50; Україна у цифрах 2010. Статистичний збірник, с.87.

Додаток Б

Виробництво продукції сільського господарства фермерськими господарствами Хмельниччини(у порівняльних цінах 2000 р., в млн. грн.)

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.
Продукція сільського господарства		5,3	39,0	92,4	198,3
Продукція рослинництва		4,3	33, 4	78,2	157,4
Продукція тваринництва		1,0	5,6	14,2	40,9
Продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 2005 р.)		17,2	47,9	114,1	
Продукція рослинництва (у порівняльних цінах 2005 р.)		13,7	38,5	107,1	
Продукція тваринництва (у порівняльних цінах 2005 р.)		3,7	9,4	32,6	
Структура продукції рослинництва (у % до загального обсягу)			1,5	3,6	6,4
Структура продукції тваринництва (у % до загального обсягу)			0,5	1,4	2,3

Джерело: Статистичний щорічник Хмельницької області за 2005 р., с.85;

Статистичний щорічник Хмельницької області за 2006 р., с.86; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 р., с.94; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р., с.262.

Додаток В

Валовий збір основних сільськогосподарських культур у Хмельницькій області (тис. т.)

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2017 р.
Зернові культури		14,0	48,6	137,0	189,5	387,1
Цукрові буряки (фабричні)		31,9	61,5	106,3	196,8	106,0
Соняшник			0,1	0,2	5,7	40,8
Картопля		0,7	0,6	0,3	1,4	0,5
Овочі		1,5	1,4	0,9	2,7	5,0
Плоди та ягоди			0,3	0,5	2,8	9,3

Джерело: Статистичний щорічник Хмельницької області за 2005 р., с.93;

Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 р., с.104;
Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р., с.276.

Додаток Г

Поголів'я худоби у фермерських господарствах у Хмельницькій області (на кінець року, тис. голів)

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2017 р.
Велика рогата худоба в Україні, зокрема в області		27	102	110	95	
У т.ч. корови		0,6	6,7	10,7	6,8	8,8
Свині		0,3	2,0	3,6	2,6	3,2
Вівці та кози		1,2	2,9	13,8	16,4	13,1
В т.ч. вівці		0,1	0,3	0,5	0,6	
Птиця всіх видів		0,1	0,3	0,5	0,6	0,4
		5,3	1,8	6,5	90,6	28,7

Джерело: Статистичний щорічник Хмельницької області за 2005 р., с.101; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 р., с.115; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2015 р., с. 252; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р., с. 297; Статистичний щорічний України за 2010 рік, с.174.

Додаток Д

**Виробництво продукції тваринництва у фермерських господарствах
Хмельницької області (у забійній вазі, тис. т.)**

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2017 р.
Виробництво м'яса в Україні	4358	2294	1663	1597		
Виробництво молока в Україні	24508	17274	12658	13717		
Виробництво яєць в Україні	16287	9404	8809	13047		
М'ясо (у забійній вазі, тис. т.) В Україні В області		7 0,2	8 0,4	14 1,0	48 2,2	2,4
Молоко, тис. т.		0,9	4,1	8,5	8,4	21,4
Яйця, млн. шт.		0,2	0,1	0,1	0,1	0
Вовна, т.		1,0	1,00	0	0	0

Джерело: Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 р., с.118; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2015 р., с.255; Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р., с.303; Статистичний щорічник України за 2007 рік, с.185, 186, 187; Статистичний щорічник України за 2010 рік, с.177.

Додаток Е

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств в Україні за
організаційно-правовими формами господарювання**

Показники	1990 р.	1995 р.	2003 р.	2005 р.	2010 р.
Всього			59949	57877	56493
Господарські товариства			8713	7900	7769
Приватні підприємства			4033	4123	4243
Виробничі кооперативи			1938	1521	952
Фермерські господарства			43042	42447	41726

У т. ч. в Хмельницькій області					2393
Державні підприємства			516	386	322
Підприємства інших форм господарювання			1707	1500	1481

Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік, с.144; Україна в цифрах 2010 . Статистичний збірник. Київ, 2011, с.87.

Додаток Є

Виробництво основних сільськогосподарських культур у фермерських господарствах України (тис. т.)

Показники	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.
Продукція сільського господарства	583	1308	3425	5013	
Продукція рослинництва	453	1156	3102	4253	
Зернові культури	508	1256	4083	4703	7650
Цукрові буряки	652	755	1373	1155	619
Соняшник	86	347	735	1208	2167
Картопля	16	56	85	161	126
Овочі	27	83	156	212	283
Плоди і ягоди	1	4	11	37	68
Виноград	0	1	3	7	16

Джерело: Статистичний щорічник України зв 2010 рік, с.139, 159; Україна в цифрах 2015. Статистичний збірник. Київ, 2016, с.314.

Додаток Ж

Групування сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств за чистим доходом (виручкою) від реалізації продукції, 2010 р.

Показники	Кількість сільськогосподарських підприємств у групі		Площа сільськогосподарських угідь на одне підприємство, га		Чистий дохід (виручка) від реалізації на одне підприємство, тис. грн	
Групи підприємств за чистим доходом (виручкою) від реалізації продукції, тис.	Сільсь- когос- подарські підпри- ємства (форма №	Фермер- ські госпо- дарства (форма №2- ферм)	Сільсь- когоспо- дарські підпри- ємства (форма №	Фермер- ські госпо- дарства (форма №2- ферм)	Сільсь- когоспо- дарські підпри- ємства (форма №	фермерські господарства (форма №2- ферм)

грн	50- ст)		50- ст)		50- ст)	
До 50	142	6544	464	27,9	14	14
51 - 150	204	2080	372	66,1	106	88
151 - 300	397	1006	1006	139,6	230	220
301 - 500	502	581	445	211,4	396	388
501 - 700	400	298	527	317,3	598	592
701 - 1000	506	341	601	400,5	844	853
1001 - 70000	6906	1032	2191	606,8	8039	2392
70001 - 100000	35	0	12719	-	- 85238	-
Більше 100000	88	1	21100	0	183093	137481
Всього	9180	11883	2010	121,2	8234	319

Джерело: Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «Ін-т аграрної економіки», 2012, с.51.

Додаток 3

Групування сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств за середньообліковою чисельністю працюючих, 2010 р.

Показники	Кількість сільськогосподарських підприємств у групі		Площа сільськогосподарських угідь на одне підприємство, га		Чистий дохід (виручка) від реалізації на одне підприємство, тис. грн	
Групи підприємств за середньо обліковою чисельністю працюючих осіб	Сільсь- когос- подарські підпри- ємства (форма № 50- ст)	Фермер- ські госпо- дарства (форма №2- ферм)	Сільсь- когоспо- дарські підпри- ємства (форма № 50- ст)	Фермер- ські госпо- дарства (форма №2- ферм)	Сільсь- когоспо- дарські підпри- ємства (форма № 50- ст)	фермерські господарства (форма №2- ферм)
До 10	2452	11380	5	2	1926	216
11 - 20	1605	374	15	14	2773	1930
21 - 30	1065	80	25	24	3865	2869
31 - 40	736	26	35	34	5688	4353
41 - 49	595	11	45	45	6642	4569
50 - 250	2438	11	102	70	13812	18274
Більше 250	289	1	528	306	70897	27942
Всього	9180	11883	56	3	8234	319

Джерело: Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «Ін-т аграрної економіки», 2012, с.53.

Додаток І

Кількість та середній розмір селянських господарств по губерніях України у 1912 р.

Губернії	Кількість селянських господарств, тис.	Середній розмір селянських господарств на двір
Київська	421,8	4,3
Волинська	321,6	7,5
Подільська	504,6	3,2
Бессарабська	203,5	3,1
Харківська	400,5	7,6
Херсонська	323,7	6,9
Полтавська	449,8	3,5
Чернігівська	404,1	7,8
Донська область	143,8	8,7
Всього	3173,4	

Джерело: Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «Ін-т аграрної економіки», 2012, с.91.

Додаток К

Кількість фермерських господарств по областях України (без м. Києва), од.

Адмін.-тер. одиниця	Рік				Частка областей у 2010 р.
	2000	2005	2009	2010	
АРК	1535	2017	1568	1554	3,7

Вінницька	974	1374	1635	1670	4,0
Волинська	528	754	702	706	1,7
Дніпро- петровська	3027	3405	3352	3341	8,0
Донецька	2154	1802	1601	1569	3,8
Житомирська	501	686	758	741	1,8
Закарпатська	1454	1447	1616	1606	3,9
Запорізька	2191	2337	2279	2283	5,5
Івано- Франківська	632	531	556	561	1,4
Київська	1222	1479	1463	1395	3,4
Кіровоградська	2216	2585	2511	2457	5,9
Луганська	1532	1474	1426	1401	3,4
Львівська	1164	1194	1033	956	2,3
Миколаївська	4260	4445	4574	4555	11,0
Одеська	4867	6213	5840	5766	13,8
Полтавська	1393	1527	1603	1657	4,0
Рівненська	495	505	579	550	1,3
Сумська	797	728	739	730	1,8
Тернопільська	696	656	767	773	1,8
Харківська	1179	1314	1226	1199	2,9
Херсонська	3013	2529	2428	2393	5,8
Хмельницька	784	1199	1269	1267	3,0
Черкаська	713	1102	1134	1132	2,7

Чернівецька	626	681	762	774	1,9
Чернігівська	475	461	477	481	1,1
Україна	38428	42445	41898	41514	100

Джерело: Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «Ін-т аграрної економіки», 2012, с.96.